

ЎЗУЧИДАН БИР-ИККИ СЎЗ

Бу асарни ёзишдан мақсад ёш шоир ва ёзучиларимизни аруз вазни билан яхшилаб таништирамоқ ва аруз вазни масаласини кенг муҳокама майдониға киргизмақдир.

Араб-эрон арузининг тарихий ўсуши тўғрисида, ўзбек адабиётида аруздан фойдаланиш йўллари тўғрисида бундан сўнгра бўлагурган муҳокамалар бу асардаги камчиликларни тўлдирар ва хатоларини тузатишга ёрдам қилар, деб умид қиламан ва ишонаман.

«Фаулун»чилик, «зуҳофот»чилик каби схоластик қоидалардан қутулмоқ мақсади билан аруз вазнини «чирманда усули»га кўчуриш тажрибаси аруз тарихида, Шарқда биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлуши мумкин. Масаланинг муҳим жиҳати шуки, эски схоластик ва чатақ қоидалар билан арузни ўрганиш жуда қийин. ... Ёш шоирларимизни аруз билан яхшилаб таништирамоқ учун мазкур схоластик қоидалар рамкасида арузни чиқариш лозим. Менинг «чирманда усули»ни олишимдан мақсад шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги «чирманда усули»дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл топилиб қолса, албатта, хурсандчилик билан қабул қиламан.

Мен бу китобда аруз нуқтаи назаридан ҳижоларни тақсим қилганда «тўлуқ ҳижо», «қисқа ҳижо» терминларини ишлатдим. «Ёпиқ ҳижо», «очиқ ҳижо» каби лисониятда маълум терминлар бор экан, нега янги терминларга мурожаат қилганимнинг сабаби бор:

Ҳижонинг аруз вазнидаги узунлиги, қисқалиги унинг «очиқ» ва «ёпиқ» бўлганига қарамайди. Масалан, форси(й)чада «китоби ман» сўзининг учинчи ҳижоси (би) очиқ ҳижодир. Айтилишида ҳақиқатан ҳам қисқа айтилади. Айтилишидаги аруз ўлчови шудир: V. Лекин шеърда бунинг *китобиман* (V) қимматида ўқилгани жуда кўп учрайди.

Форси(й)ча (ро, мо, то, бо) каби очиқ ва узун ҳижолар ҳар вақт тўлиқ ҳижо (—) қимматида юради. Ўзбекчада

масалан: *Менга бир қаранг* жумласининг иккинчи ҳижоси бўлган (-нга) ҳижоси очиқдир ва қисқадир. Лекин шу (-нга)нинг ўзи шеърда мисраъ охирида бўлса босим (ударение) билан тўлуқ ҳижога айланади: *қарадинг менга* (V V – V –). Мана шу ҳол мени арузда ҳижо тақсими учун бошқача терминлар қабул қилишга мажбур қилди.

Ўзбек феўдализм даври шоирлари арузнинг бутун вазнларини ишлатмаганлар. Бу асарда кўрсатилган вазнларнинг ҳаммасига улардан мисол топиш мумкин бўлмади. Топганимни улардан ва совет шоирларимиздан олдим. Намуна учун кимдан шеър олган бўлсам, шоирни кўрсатдим. Намунаси топилмаган вазнлар учун ўзим тартиб этдим. Ўзим тартиб этган бу намуналарнинг айниқса, баъзиларига шеър эмас, вазннинг схемасини сўзда кўрсататурган «назм» парчалари деб қарашни, шунинг учун улардаги сайлиқ ва санъатсизлигини маъзур тутишни сўрайман.

Араб-эрон аруз ўлчовининг «фаулун»ларини янги алифбеда кўрсатиш транскрипциясиз бўлмайди. Бу асардаги шартли сувратда қабул қилганимиз транскрипция ҳарфлари шулардир:

Узун чўзгилар

ā

ī

ū

Қисқа чўзгилар

a

u

y

Мафъулу

Фоилотун

Мафойилун

Фитрат

АРУЗ ВА АРУЗ ВАЗНИ

Араб адабиёт назариячилари «назм қоидалари»ни «илм уш-шеър»¹ исми билан юргизадилар ва буни уч қисмга бўладилар:

1. Шеърнинг таърифи. 2. Шеърнинг вазнлари. 3. Шеърнинг қофияси.

«Илм уш-шеър»нинг мана уч қисмидан иккинчисини «илмул-аруз» исми билан айрим бир «илм» санайдилар. Демак мумкунки, араб адабиёт назариячилари арузни, умуман, шеър вазни маъносида олган ва онглаганлар. Эрон адабиёт назариячилари ҳам масалани худди араб назария-

чилари каби онглаганлари учун «аруз(и) арабий» ва «аруз(и) форсий» каби терминларни қабул этганлар.

Бизнинг ўзбек адабиётида бу термин («аруз» деган термин)нинг хусусий бир маъно олгани кўрунади. Бу ҳолни биз бошлаб Чигатой шоири Навойида кўрамиз. Навойи ўзининг «Мезонул-авзон» («Вазнлар тарозиси») аталган асарида араб, эрон «метрика»сини бутун тафсилоти билан ёзар экан, у даврдаги халқ шеъридан бир муносабат билан гапириб кўяди.

Бу халқ шеърларидаги вазннинг араб, эрон аруз системасига кирмаганини жуда тўғри сезган Навойи буларни вазнсиз санайди: «чун ўзан*ларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн билан рост (тўғри) келмас эрди. Анга таарриз қилинмади (улар ҳақида гапирилмади). Агарчи асар (таъсир)лари бор: Аммо анинг аруз илмига дахли йўқтур» деб бошини қутқазади². Демак, бу одам араб, эрон метрикасидан ташқари бир вазн танимоқ истамайди. Унга тўғри келмаган халқ ашулаларини, бахши шеърларини «вазнсиз», яъни у даврнинг онглашига кўра, «шеър эмас» дейди.

Сўнгралари бу халқ шеърларининг ўзига махсус вазни борлиги ва бу вазннинг араб, эрон шеърларининг вазнларига асосан, тўғри келмагани онглашилгандан кейин буларга «ҳижо вазни»³ ёки «бармоқ вазни» исми берилди. Араб, эрон шеърларининг вазн системаси учун «аруз вазни» деган термин қабул этилди.

Бу кун бизда аруз деганда араб, эрон шеърларидаги вазн системасининг қоидалари (араб, эрон метрикаси) онглашилгани каби араб, эрон вазнлари системасига кирган вазнларга «аруз вазни» исми берилган.

Демак, букун бизда шеърнинг икки вазн системаси бор:

1. Бармоқ вазни системаси. 2. Аруз вазни системаси.

Бизда жуда кўп йиллардан бери ўзбек кўчманчилик давридан бошлаб давом эта келган бахши шеърларининг ва халқ ашулаларининг вазнлари бармоқ вазни системасига киради. Хон ва феўдал саройларида, мадрасаларда яратилган шеърларнинг вазнлари аруз вазни системасига киради**.

* Бахши.

** Бу фикр асос эътибори билан ва фактларнинг аксариятига кўради. Халқ ашулаларидан баъзилари аруз вазнида бўлганини, сарой ва мадраса шоирларидан баъзиларининг бармоқ вазнида ёзганларини инкор қилмайман.

Энди бу икки хил вазнининг орасида асосий айирма борми? У нима? Шеър вазнини таъриф қилмоқчи бўлганда, «қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарак бўлган гап парчаларининг маълум қоида билан кетма-кет тизилиши» десак, ҳарҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаимиз, деб ўйлаймиз.

Шеър вазнининг шу таърифини, асосан, қабул этганимизда шу натижа келиб чиқади: демак, шеър билан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида воҳид қиёси бўлиб такорланган нарса гапнинг маълум бир ўлчовидир.

Қисқасини айтканда, шеър вазнида маълум қоида бўйича гап ва сўз ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳижола билан бўлади.

Бизнинг юқорида айрим-айрим икки система деб кўрсатганимиз бармоқ вазнлари билан аруз вазнлари иккаласи ҳам вазн ўлчамак учун ҳижони олади. Бу нуқтада ораларида айирма йўқ. Асл айирма ҳижоларнинг кайфиятларини назар-эътиборга олиб, олмасликдадир.

Энди ҳижоларнинг тузулишини текширайлик: араб, эрон тилларида ҳижо қурулиши тубандагича бўлади:

1. Бир товуш + бир қисқа чўзги	<i>ки, ду, ба</i>
ё биргина қисқа чўзги	<i>и, а, у</i>
2. Бир товуш + бир узун чўзги	<i>ба, ра, та</i>
ё биргина узун чўзги	<i>а, и, у</i>
3. Бир қисқа чўзги + икки товуш:	<i>дар, бар, сар, мур</i>
4. Бир узун чўзги + икки товуш:	<i>дар, бар, сар, дур</i>
5. Бир қисқа чўзги + уч товуш:	<i>ҳашт, баст, рафт, дашт</i>
6. Бир узун чўзги + уч товуш:	<i>дашт, кашт, бафт.</i>

Аруз вазни нуқтаи назаридан тақсим қилганимиз шу олти турли ҳижодан биринчиси қисқа ҳижо саналади. Иккинчи ва учинчиси тўлиқ ҳижо саналади. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчилари бир ярим ҳижо қимматида, яъни бир қисқа ва бир тўлиқ ҳижо ҳисобланади.

Ўзбек тилида узун чўзгили баъзи шеваларни назарга олмаганимизда аксарият билан ҳижо тузулиши тубандагичадир:

1. Бир товуш + бир чўзги	<i>ма, на</i>
ё биргина чўзги	<i>у,а (ка), и(диш)</i>
2. Бир чўзги + икки товуш:	<i>ман, сан, сиз</i>
3. Бир чўзги + уч товуш:	<i>торт, қирқ, сирт.</i>

Аруз вазнида бу уч хил ҳижодан биринчиси қисқа ҳижо, иккинчиси ва учинчиси тўлуқ ҳижо ҳисобланади. Хоҳ ўзбекчада, хоҳ форсчада қисқа ҳижо мисранинг охирида ё ички туроқ*ларининг бирида бўлса тўлуқ ҳижо қимматини олади.

Демак, биз араб-эрон ва ўзбек тилларидаги ҳижоларни аруз нуқтаи назаридан қисқа, тўлуқ деб, асосан, иккига ажратамиз. Булар учун ишоратлар олайиқ:

V қисқа ҳижо
 — тўлуқ ҳижо

Шу ишоратлар билан бармоқ вазнлари системасини ҳам аруз вазнлари системасини навбат билан текшириб, бу икки система орасидаги асосий айирмани майдонга чиқариш мумкун.

«Алпомиш» достонидаги 11 ҳижолик манзумалардан бир парча кўрайик:

1. *Олмадай сарғайди / гулдайн ди(й)дор*
2. *Мунғайиб йиғлайди / мендай муштипар*
3. *Хўжа келса чиқар / мурид назир*
4. *Хотин бўлмаймикан / эрдинг вазири*
5. *Эр деганнинг / ақлин олмай / бўлурми?*

Схемаси:

1. — V — — — — / — V — V —
2. — V — — — — / — — — V —
3. V V — V V — / V — V V —
4. V — — — V — / — — — V V —
5. — V — — / — V — — / V — —

Мана бу шеър бахши шеъридаги вазн схемасининг характери кўрсатади.

Энди халқ ашулаларидан бир-икки парча оламиз (ҳар турли онглашилмовчиликларга йўл қолдирмаслик учун шуни арз қиламанки, мен бунда «халқ ашулалари» деб («Наво», «Баёт», «Ушшоқ») каби классик куйларни олмайман:

Чумчуқлар / чирқиллайди
Шом бўлганга / ўхшайди
Юраклар / жиғиллайди
Ёр келганга / ўхшайди

* Мисраънинг маълум бир бўлагига дам олиш, туриш ўрнига «туроқ» дедик. Асарда (/) ишорати блан кўрсатиб борамиз:

Олмадай сарғайди / гулдайн дидор.

Қалдирғоч / қаро бўлур
 Қаноти / ало бўлур
 Ёшликда / берган кўнгул
 Айрилмас / бало бўлур

Схемаси:

— — —	— — — —
— — — —	— — —
V — —	V — — —
— — — —	— — — —
— — —	V V V —
V V —	V V V —
— — —	— — V —
— — —	V V V —

Мана шу схемалардан кўруладирки, бармоқ вази шеърлари ҳижоларнинг сонига аҳамият берадилар ва бир мисраъни ташкил қилган маълум миқдордаги ҳижоларни туроқлар воситаси билан айрим тўпламларга ажратадилар-да, шу туроқларнинг жойини белгилаш билан керак бўлган оҳангни таъмин этадилар.

Аруз вазида эса ҳижоларнинг камияти билан кайфияти⁴ айна даражада асосий рўл ўйнайди. Мисраъларда ҳижоларнинг сони эътиборга олингани каби қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг биринчи мисраъларидан ҳам айна тарзда такрор этади ва бу лозимдир*.

Илгариди аруз қоидалари ҳам аруз вазнлари ҳақида етарлик тафсилот бермакчи бўлганимиз учун бунда бир-иккигина мисол билан қаноатланамиз.

Ўн тўрт ҳижоликлардан икки парча:

I. *Бизга нега ул оҳу қарашнинг назари йўқ
 Тешланса бағир, куйса юрак ҳам хабари йўқ.*

— — V V — — V V — — V V — —
— — V V — — V V — — V V — —

II. *Гулчеҳралар жаҳонда агар сад ҳазор эрур
 Сайд этгучи кўнгул қошини бир нигор эрур.*

— — V — V — V V — — V — V —
— — V — V — V V — — V — V —

* Араб шеърида ва эрон шеърида ҳам баъзи мустасно каби ўрунлар бор. Бу ҳолда илгариди тафсилот берамиз.

Ўн бир ҳижоликлардан уч парча:

I. *Кўкарди чаман, навбаҳорим қани*
Саҳи(ҳ) сарв бўйлуқ нигорим қани

V — — V — — V — — V —
V — — V — — V — — V —

II. *Саҳар ким гулшан ичра гул очилғай*
Гул узра турмай сунбул очилғай

V — — — V — — — V — —
V — — — V — — — V — —

III. *Бўлмаса гар ул санами гулғизор*
Бизга хазондек ўла(р) бу навбаҳор

— — V — — V V — — V —
— — V — — V V — — V —

Юқоридағи икки ўнтўртликнинг айирмасини тубандаги схема кўрсатади:

I. | — — | V V | — — | V V | — — | V V | — —
II. | — — | V — | V — | V V | — — | V — | V —

Тубандаги схема мазкур уч ўнбирликнинг айирмасини кўрсатади:

I. | V — | — V | — — | V — | — V | —
II. | V — | — — | V — | — — | V — | —
III. | — V | V — | — V | V — | — V | —

Мана бу схемалардан очиқ кўринадики, аруз вазнида ҳижоларнинг камияти (сони)гина эмас, қисқалиқ, тўлуқлик кайфияти (сифати) ҳам жуда катта рўл ўйнайди, тўлуқ ҳижоларнинг тизилиш тартиби ўзгарганча янги-янги вазнлар майдонга келади. Мана бу хусусият бармоқ вазни системасида йўқ.

Бармоқ вазнларидан бири билан ёзилган баъзи шеърларнинг баъзи мисраълари орасида қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг тизилиши тартибида бирлик бўлса ҳам: а) бу бирлик шеър бўйича давом этмайди; б) бу бирликнинг ўзгариши билан янги вазн майдонга келмайди.

Шу билан менинг бу ишимнинг биринчи фасли, аруз вазни ва унинг бармоқ вазни системаси билан асосий айирмаси ҳақидаги фасл битди. Лекин аруз вазни тўғрисида

сўзланар экан, Миён Бузрукнинг «Ижодий йўлимиз ҳақида»⁵ деган мақоласидаги баъзи янглиш жойлари устида тўхтамай бўлмайди.

Миён Бузрук ўз мақоласида арузнинг тарихий ўсуши ҳақида «маълумот» берганда шу масалани орага ташлайди. Ўзбек шеърида аруз ва бармоқ вазнлари унсурларининг бирлашмагидан ҳосил бўлган учинчи хил вазнлар бор ва бу фикрни тубандагича изоҳ қилади: «Ҳоким синф, юқори табақа орасида туғулиб ўса борган аруз вазни то эскидан халқ адабиётига ҳам таъсирини кўрсатар эди». «XII ва XV асрлар ораларида Ўзбекистонда ёлғиз юқори табақа адабиётида эмас, балки оммага қаратилиб ёзилган асарларда ҳам арузнинг таъсири очиқ кўрунади. Масалан, шу замонларда аруз вазнидан таъсирланган, лекин унинг ўзи бўлмаган ва масса орасида умумлашкан «туйғулар»да (эҳтимол, туюқлардир — *Фитрат*) куйидаги оҳангда бўлган парчалар кўп учрайдилар» дегандан сўнг икки парча кўрсатади ва бу икки намунани кўрсатқандан кейин ўз сўзида давом қилади:

«IV ва V аср аввалдан қолган бу халқ адабиёти парчалари тамоман аруз вазнида ёзилмаган бўлсалар-да, унинг тақлиди билан, ундан катта таъсирланиш билан ва уни бармоқ вазни билан бирлаштириш билан ёзилганлар...»

Бу Миённинг биринчи далили. Энди биз Миён томонидан кўрсатилган мазкур икки намунани схемалари билан кўрайлик:

*Қўлга олиб домбирам, чертар уни тирноғим,
Борди-келди мақомим келиштирган бармоғим.
Тилим зикрин сўйлайиб, кўнглим фикрин ўйлайиб,
Сўйлаганда кўрунар кўргулиги (кўргулик?) оқ томоғим.*

- V | V - | - V | - | - - | V V | - V | -
- V | - V | V V | - | V - | - - | - V | -
V - | - - | - V | - | - - | - - | - V | -
- V | - V | V V | - | - V | - - | V V | -

*Сабо эснаюр кўр, ёғоч енг солур,
Булут йиғлаюр-да чечаклар кулур.
Бу мундоғ чечаклика кўнглим букун
Сенинг бирла* ўлтуруиб овуғмоқ тилар.*

* Миённинг мақоласида «билан» ёзилган. Менинг кутубхонамда чиққан энг эски қўлёзмада «бирла» ёзилган, тўғриси ҳам шу, чунки бизнинг бу кунги «билан»имизнинг қадим шакли «бирла»дир.

V — — V — — V — — V —
V — — V — — V — — V —
V — — V — — V — — V —
V — — V — — V — — V —

Мана бу икки схема жуда яхши кўрсатадики, мазкур икки парчанинг биринчиси бармоқ вазнида, иккинчиси аруз вазнида айтилгандир.

Миён томонидан кўрсатилган бу икки парчанинг биринчиси ҳақида юқоридаги схемадан бошқа бир нарса айта олмасам ҳам, иккинчиси ҳақида шуни айта оламанки, шу парча ҳақида Миённинг учала ҳукми ҳам янглиш берилган:

1. «Аруз вазнида ёзилмаган» деган. Бу парча аруз вазнида, буни схема билан кўрсатдик. Бу вазннинг аруздаги исми «Мутақориби мусаммани маҳзүф». Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Юсуф Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»и шу вазнда.

2. Буни «халқ адабиётидан бир парча» деган. Бу ҳам тўғри эмас. Бу парча «Қисасул-анбиё»дан олинган. Автори Қози(й) Носириддин ибн Бурҳониддин. Асар янгигина ислом динини қабул қилган Носириддин Оқбуға исмлиқ бир бекка диний тарбия бериш мақсади билан ёзилган. Демак, сарой аристократияси ҳам руҳонийлар адабиёти.

3. «Тўрт-беш аср аввалдан қолган» дегани ҳам тузук эмас. Асар 1310 да, яъни олти юз йигирма беш йил (6 аср) аввал ёзилган!! Миённинг иккинчи далили ҳам менга қоронғу, у киши биринчи далилдан натижа каби чиқариб, далилни ёзади: «Ўз асарларини кенг массага тақдим қилучи Аҳмад Яссавий, Боқирғони(й), Муҳаммад Солиҳ, Хувайдо, Сўфи Оллоёр, Мажзуб Намангони(й) каби бир қанча ёзувчилар арузни бармоқ вазни билан бирлаштириб ва аралаштириб ёза бошлаганлар...

Мана бу йўллар билан Ўрта Осиёда ўзбек адабиёти соҳасида аруз ва бармоқ оҳанглари билан бирлашган ва ҳар иккисидан элементлар олиб тузулган йўллар туғулар эди»⁶.

Бир дафъа ўйланг, Яссавий 12 нчи асрнинг одами, Муҳаммад Солиҳ 15–16-асрлар одами, Мажзуб Намангони(й) 18 нчи асрнинг одами. Орада олти аср бор. Бу олти аср орасида ўз замонларининг машҳур шоирлари аруз билан бармоқ вазнларини бирлаштириб ёза бошлайдиларми? Яссавий ҳам ёза бошлагану... бундан олти аср кейин келган

Мажзуб ҳам ёза бошлаганми? Бу олти асрлик «ёза бош-лаш»ларнинг бир камоли, мукамал бир натижаси йўқми?

Олти асрнинг қувватли шоирлари томонидан таъқиб этилган бу бирлашган, бир-биридан элементлар олган вазн камолга эришмадими? Ишланган ҳаммага маълум учинчи бир вазн системаси бўлиб майдонда туролмадими? Ҳолбуки, биз буни кўра олмаймиз. Энди Миённинг бу «учинчи вазнида» ёзган шоирларни кўрайик:

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари, Боқирғони(й)нинг ҳикматлари қўлёзмада ҳамда босилган ҳолда. Бири устод, бири шогирд бўлган бу икки сўфи(й) шоир ўз замонларида кўчманчи аристократиянинг идеологлари – шуларнинг шайх ва шоирлари эдилар. Булар кўчманчи оммасини кўчманчи бекларга, хонларга, қабила бошлиқлариға бир навъ ҳипноз тариқасида асир қилиб боғлаб, ҳар навъ мушкул меҳнатларга таянарлик ҳолга солиб беришни ўз устига олганлар. Уларнинг шайхликлари-да, шоирликлари-да шу мақсадға қаратилган эди. Шунинг учун буларнинг шеърлари кўчманчи оммага яқин бўлган бармоқ вазнида эди. Бу кун девонларини текшира оламиз. Яссавийнинг аруз вазнида ёзилган шеърлари 4–5 дан ошмайди. Боқирғони(й) ҳам шундай. Миённинг ҳали ўзи томонидан ҳам моҳияти очилмаган учинчи вазнидан уларда ҳеч нарса йўқ. Муҳаммад Солиҳ эса Чигатой сарой шоирларидан ҳам амалдорларидан, отаси Нур Саиъдбек ҳам шундай. Буларнинг иккаласи ҳам қувватли форс шоирларидан саналадилар. Муҳаммад Солиҳ шеърлари кўпрак темурийлардан Абу Саиъд мирзо, Ҳусайн Бойқаронинг саройларида айтилган. Бу саройларда бармоқ вазни билан шеър ёзилмади. Ёзилса ҳам қабул этилмади*.

Муҳаммад Солиҳ Темури(й) саройларидан қочиб, ўзбекларга қўшулгандан кейин яна Шайбони(й)хоннинг «ҳузур шоири» бўлиб, унинг билан юрди. Ўзбек хони Шайбони(й) хизматида беш-олти йилгина яшаган Муҳаммад Солиҳ ўзининг «Шайбони(й)нома»сини унга (Шайбонийга) тақдим қилиб ёзди.

Бу характерда бўлган бир сарой шоирини била туриб «ўз асарини массага тақдим қилиб ёзган» демак, албатта

* Темури(й) саройларининг катта адабиёт назариячиларидан бўлган Навоий эрон классикларига юз фоиз эргашмаган сарой шоирларига «туркона» ёзади деб тош отарди.

янглиш бўлгани каби унинг «аруз ва бармоқ вазнлари»ни бирлаштириб, «аралаштириб» шеърлар ёзди демак ҳам далилсиз, нотўғри бир даъво. Унинг «Шайбони(й)нома»-си арузнинг «рамал-мусаддас-махбун-махзуф» вазнида ёзилган. Ҳалигача жуда оз топилган форси(й)ча, чиғатоӣ-ўзбекча шеърларнинг ҳаммаси аруз вазнида.

Ҳувайдонинг девони билан маснави(й) асари босилган, жуда кўп топилади. Унинг маснави(й) асари аруз вазнида, газаллари аксарият билан аруз вазнида, 6–8 таси бармоқ вазнида. Яссавийга эргшиб ёзилган. Мажзуб ҳам айни ҳолда. Булардан ҳеч биттасининг олти асрдан бери ишланиб келган мазкур «учинчи вазн»да шеърлари йўқ.

Аруз вазнининг тарихий ўсишига бир қараш

Умуман, «гап ритми»нинг келиб чиқиши тўғрисидаги... қарашни аруз вазнининг ҳам келиб чиқиши устига татбиқ этсак, тамоман мос келади.

«Гап ритми» келиб чиқишининг меҳнат билан боғланиши, унинг меҳнат узвларининг ҳаракатларига алоқаси, меҳнат узвларини ҳаракатга келтиришга, ҳаракатларини низомга солишга ёрдами ва бошқалар, умуман, гап ритмининг айрим бир кўруниши бўлган аруз вазнининг келиб чиқишини ҳам яхшилаб изоҳ қилади. Араб ва эроннинг энг эски шеър вазнларини яхшилаб текширганда, бу тўғрида кўп материаллар топиб чиқариш ҳам мумкин.

Мен қўлимдаги оз материал билан, бу асарда бу ҳақда узоқ тура олмайман. Араб, эрон шеърларининг қадим вазнлар ва айниқса, халқ адабиётларига оид етарлик материаллар менда йўқ. Шунинг учун мен аруз вазнининг нисбатан сўнгги даврларини оламан. Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши билан синфларнинг ижтимоий мавқеълариға кўра тил, ифода йўллари, образлар ва шулар билан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунги баситликларини⁷ йўқотади. Мураккаблана бошлайди. Мен ўз замонида мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситлигини йўқотиб, мураккаб ва мукамаллашган «аруз» вазнлари системаси ҳақида гапираман.

Араблар ўз шеърларининг вазнини бошлаб туя юришининг «ритм»идан олингани ҳақида баъзи афсоналарни ривоят қиладилар. Бу афсоналарнинг, албатта, илмий қиммати йўқ. Шундай бўлса ҳам бурунги замонларда, ҳатто,

яқин асрларгача арабнинг иқтисодий ҳаётида туянинг жуда катта роли борлиги маълум. Туянинг юришини тезлатиш учун араб туячиларининг махсус ашулалари бор. Бу ашулалардаги ритмнинг туя юришига яхши таъсир қилганини кўрган сайёҳлар хабар берадилар, ҳатто, машҳур Саъдий Шерозий «Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб»⁸ каби форси(й) байтлар билан бу ҳодисага қандайдир бўлмағур, идеалистик қимматлар бермакчи бўлади. Биз албатта, ундай идеалистик қимматларга ишонмаймиз. Бу ҳодисани туяга ритмнинг таъсири деб изоҳ қиламиз. Бундан бошқа арабнинг эски шеър вазнларидан бири *ражаз*дир. *Ражаз* сўзининг маънолари орасида «дам юриб, дам турувчи туя» маъноси бор. Ҳатто, аруз илмида қабул этилган *ақл*, *ҳазм*, *касф* каби баъзи терминларда ҳам шу туя ва туячилик ҳаётининг изларини кўриш мумкун*.

Мана буларнинг ҳаммаси бурунги араб халқ адабиётида туя ва туячилик ҳаётининг назарга олинарлик излар қолдирганини ва араб фольклорига суянган арузнинг ундан таъсирланганини кўрсатмакдир.

Ҳарҳолда араб шеърининг вазни аруз қоидалари тузилгандан анча замонлар илгари ўзининг эски баситлигини йўқотган, мураккаблашган. Бу кун аруз терминидан онглашулатурган ҳолатга кира олган эди. *Тавил*, *вофир*, *комил*, *басит*, *ражаз*, *ҳазаж* баҳрларидан вазнлар тузулган эди. Мусулмон араб давлати тузулиб, ҳоким синф ўзининг давлат ишларига, эксплуатация ишларига қурол қилиб шеърни ҳам олгандан кейин унга айрим аҳамият бера бошлади.

Араб шеърининг тузулиш йўлларини ўрганиб, қоидага солиб кенгайтирмак чоралари тушунила бошлади. Шу синфнинг олимларидан Халил ибн Аҳмад⁹ (731) бу мақсад учун араб халқ адабиётини (араб фольклорини) жиддий суратда текширди. Араб шеърининг намуналарини тўплади ва эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган халқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, бу кун билганимиз аруз қоидаларини тузуб чиқди.

Халилнинг қадим юнонча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар «Араб арузи юнонлардан олинган» десалар-да, бу фикр кўпчилик томонидан рад қилинмоқдир.

* *Ақл* — туя оёғини боғламоқ; *ҳазм* — туянинг бурнидан ҳалқа ўтказмак; *касф* — туянинг товонини кесмак.

Ҳақиқатан ҳам аруз қоидаларининг тузулишидан бурун ўткан араб шоирларига нисбат берилган шеърлар ва аруз қоидалари тузулар экан, кўчманчи араб ҳаётидан олинган инъикослар Халилнинг араб фолклоридан қанчалар таъсирланганлигини очиқ кўрсатмақдадир.

Халил томонидан, асосан, араб халқ адабиётига суяниб вужудга келтирилган бу аруз системаси бошлаб бир кўп қаршилиқларга учради. Ҳатто, машҳур араб тилшуносларидан Ахфаш (785 ларда ўлган)¹⁰ бунга қарши янги бир система тузиб чиқарди. Бироқ, Халил системаси* борабора ўз тарафдорларини кўпайтирди, кўп назариячилардан ҳимоя кўриб, ўз мавқеъини мустаҳкамлай олди ва араб халқ адабиётини юз фойиз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам, араб классик шеърининг «қонуний вазн» системаси бўлиб қолди. Халилнинг тарафдорлари бу системанинг юз фойиз араб шеърига суялиб тузулганини даъво қилиб, бу системага кирмаган вазнларда шеър ёзишни қатъий суратда манъ қиладилар. Ҳолбуки, душманлари бу системага бир кўп чет вазнларнинг ҳам кириб қолганини сўзлайдилар. Ҳарҳолда Халил системасида, асосан, араб халқ адабиётига суянган ҳолда баъзи қўшни халқлардан ҳам фойдаланиб, араб шеър вазни хусусиятларини сақлаш шарти билан баъзи янги вазнлар тузулгани аниқ каби кўрунади.

Эроннинг араб истилосидан бурунги сосони(й) феудализм даврида шоҳ, феўдал саройларида кўзга кўрунарлик бир шеър ва музика ҳаёти борлиги маълум. «Барбад», «Накиса», «Саркаш» каби шоир-чолғучиларнинг ижодларига ва санъат ҳаётларига оид муҳим маълумотлар «Шоҳнома», «Хамсаи Низомий», «Бурҳон Қотей»¹¹ каби маъхазларда бордур. Бу ва булардан ҳам эскирак маъхазларга суяниб, олимлар сосони(й) даври шеърининг назм билан

* Халилнинг фикрига кўра, икки мисраъдан иборат байтгагина «шеър» дейиш мумкин. «Байт»нинг луғат маъноси «уй»дир. «Байт»нинг асосий ҳижо дасталарига (стопаларга) уйнинг қаноти (девори) маъносига келган «рукн» исми бериладир. Кўчманчи араб уйи чодирдир. Чодирда тўрт қанотнинг таянч нуқтаси бўлган ўртадаги тирак «аруз»дир. Байт рукнларнинг ҳам таянч нуқтаси саналган бир рукнга аруз исми берилган. Чодирни тикмак учун арқон (сабаб), мих (ватад) ва чодир этакларини очиқ сақлашга ёрдам қилувчи таяқлар (фосилалар) керак. «Байт рукнлари»нинг майда бўлақларига ҳам «сабаб», «ватад» ҳам «фосила» исмлари берилган.

наср орасида бўлиб ҳижоларнинг сонларигагина риоя қилиш билан тузулганини бир оғиздан хабар берадилар. Бу, асосан, тўғри.

Лекин... ҳеч шубҳа йўқки, арабларда ҳам энг ибтидоий шеър вазни «Насри мусажжаъ» (қофияли наср) бўлган «ярим назм» тарзида бўлиб, унда ҳам букунги аруз вазнида кўрганимиз ҳижоларнинг кайфиятига аҳамият бериш хусусияти йўқ эди. Бора-бора ҳаёт, жамиятдаги синфий муносабатлар ўзгарди. Ҳоким синф иқтисодий ва маданий томондан юксалди, унда янги тушунишлар, янги-янги қарашлар, янги образлар туғулади. Шуларнинг талаби билан шеърда ҳам тил хусусиятларининг йўналишига мувофиқ сувратда янги вазнлар пайдо бўлади, тараққий қилади. Араб шеър вазнининг аруз вазнига тараққий қилишига йўл очган шу шароитлар сосони(й) феўдализм даврида эрон шеър вазни учун ҳам бор эди.

Шунинг учун эрон шеър вазнининг-да араб истилосидан ва араб аруз қоидаларининг қабулидан аввал бутунги аруз вазнига (яъни ҳижо кайфиятларини эътиборга олган вазнга) чиққан бўлиши мумкун. Мана шу эҳтимолни ёқловчи фактлар ҳам йўқ эмас, бор:

а) «фаҳлавият» унвони билан машҳур ва қадим Эрондан қолгани шубҳасиз бўлган Эрон халқ шеърларидан бир қисм тўртликлар «ҳазаж-мусаддас-маҳзуф» аталган вазнга тўғри келади;

б) яна шу ҳазаж баҳрининг аҳрам ва аҳраб навълари билан ўлчашга урунилган классик рубоъиларнинг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятлар бунинг ҳам эски эрон вазнлардан эканини кўрсатади. Рубоъининг қурулишини Рудаки(й) шу даврнинг бир шоирига нисбат берган. Ибни Қайс¹² рубоъининг Эронда жуда ҳам умумий бўлиб, ҳаддан ошиб севилиб ўқулгани ва махсусан, хотин-қизларнинг бунга жуда ҳам берилганликлари ҳақида узун тафсилот беради. Ҳолбуки, бир-икки шоир томонидан тасодифан тузулган бир вазннинг бу қадар севилиб қабул этилган бўлуши шубҳалидир;

д) «Табақотуш-шуаро», «Табари(й)», «Оғани» каби араб маъхазларидан¹³ ривоят этилган бир-икки шеър:

*Об аст-у табизаст
Асорат забибаст
Самия рў санид аст*

Аз Хўталон омадия
Бару табох омадия
Обар боз омадия
Хўшк назар омадия, —

ҳам аруз вазни системасига жуда яқин туради. Мана бу фактларнинг ҳаммаси бизнинг нуқтаи назаримизни, яъни араб истилосидан бурун эрон шеър вазни бу кунги аруз вазни тузулишига тўғри бир тараққий ҳаракати кўрсатканини қувватлайди.

Араб истилосидан кейин форс адабиёти учун ҳам аруз назариялари (Халил ибн Аҳмад томонидан тузулган аруз қоидалари) қабул этилди. *Байт, мисраъ, рукн, ажза, асли(й) рукнлар, фаръи(й) рукнлар, зуҳофот, баҳр, вазнлар* тақсимооти, *баҳр* ҳам *вазн* исмлари айнан қабул этилди.

Мана шу олиш-беришнинг жуда характерли ва диққат этарли бир томони бор: Эрон феўдал аристократияси араб истилосидан кейин унинг сиёсий, диний ҳокимияти остига кирган, истилочи араб аристократиясининг тамсиллаштирув сиёсатига маъруз қолган. Қисман мажбурий ва қисман бошқа йўллар билан улардан диний, маданий, сиёсий бир кўп нарсалар олмоқда эди. Иккинчи жиҳатдан қараганда, Эрон феўдал аристократияси араб истилочиларига рақиб назари билан қарар, уларни ҳокимиятни кўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган истилочилар деб билар ва уларнинг ҳокимиятидан, тамсил сиёсатидан ўзини қутқармоқ учун кураш олиб бормоқда эди*. Мана шу бири-бирига қарши икки таъсир натижасидирким, эрон феўдал аристократияси араблардан нима олган бўлса, айнан олмади, ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди. Биз адабиёт соҳасида ҳам айна шу ҳолни кўраимиз.

Эрон феўдал аристократияси араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай бўлиб айрим бир форси(й) аруз майдонга қўюлди. Мана бу форси(й) аруз назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда араб арузининг айнан деярли кўпияси бўлса ҳам, бошқа томонлардан ундан ажралади.

* Бу ҳақда Фирдавси(й) ҳақидаги мақоламизда баъзи тафсилот бор.¹⁴

Эрон (форс) арузини араб арузидан ажратган хусусиятларнинг энг муҳимларидан шуларни кўрсатиш мумкин:

А. Араб арузида шеърда воҳид қиёси *байт*, яъни *икки мисраъ* деб қабул этилади. Асосан, жуда тўғри бўлган бу қараш араб шеърининг тузулишида хунук бир из қолдиради.

Араб шоирлари шу нуқтаи назарга суяниб, баъзан бир сўзни икки мисраъга бўлиб берадилар, Ал-Муарри(й)нинг¹⁵ шу байти:

Ай шаби асобак мискин хати рамит болусуос.

Эрон шоирлари ҳам шеърда воҳид қиёси байтни қабул қилганлари ҳолда юқоридаги ишни қилмайдилар. Улар сўзни ҳар мисраъда тамом беришни амалда ёқлайдилар.

В. Араб арузи байтнинг бир мисраъдан иккинчи мисраънинг бир, икки, ҳатто уч ҳижо камайтиришни қабул қилади, фақат бу камайтириш мисраънинг охирги ё аввалги рукнида (стопасида) бўлади.

С. Араб арузи ҳар вазнда мисраънинг охирги ва аввалги рукнида қисқа, тўлуқ ҳижо тартибини бузушдан ҳам тортинмагани ҳолда эрон арузи сезилмайдиган бир, икки вазндан бошқа вазнларда буни ҳам қабул қилмайди.

Д. Араб арузида олти рукн (чтана)дан тузулган вазнлар эрон арузида 8 рукндан тузулади.

Ж. Араб аруз вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб ўн олти баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан 5 баҳрни чиқариб, яна учта янги баҳр кўшиб, 14 га тўхтатади. Сўнгралари мазкур чиқарилган беш баҳрда ҳам шеър ёзилиб, эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади¹⁶.

Мана бу хусусиятлар билан эрон арузи араб арузидан ажралади. Ёхуд эрон арузи эрон адабиётига кирар экан, шу хусусиятларни қабул қилиб киради.

Муносабат бор экан, шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, араб арузи араб халқ шеърларини ўз рамкасига юз фоиз киргиза олмагани каби эрон арузи ҳам эрон халқ ашулаларини юз фоиз ўз рамкасига ололмагандир.

Ўрта Осиё турки(й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамси Қайс¹⁷ каби арузчилар томонидан «Аруз(и) форси(й)» аталган аруздир. Биз бунга «араб-эрон арузи» деймиз. Турки(й) назмларга

бу аруз вазнларини қачондан кира бошлаганини билмай-миз. Аруз вазнида ёзилгани илм дунёсида букун маълум бўлган энг қадим асар «Қутадғу билиг» китобидир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарни айнан «Шоҳнома» вазнида («мутақориб-мусамман-маҳзуф» вазнида) ёзган ва ўз тилининг ҳеч бир турли хусусиятини вазнга бермаган. Лекин Миён Бузрукнинг айтганидек, «Унда вазн хатоларининг кўп учрагани кўрулмади»*. Вазн ўз замонида кўра мукамал деярлик даражада муваффақиятли татбиқ қилинган. Бироқ унда турки(й) сўзларнинг баъзи чўзғиларини ортиқча чўзуш бор. Бу аруз вазнида туркча шеър ёзган ҳар шоирда озми-кўпми бор ва уларнинг ўзлари буни хато деб билмайдилар. Навойи, Бобир каби арузчилар буни хато санамаганликлари каби ўз шеърларида ҳам бор.

Ўрта Осиё феўдализм даврининг сарой адабиётида бу аруз билан ёзиш ҳаракати давом қилиб, 15 нчи асрда Чигатой сарой адабиётида жуда ҳам кучайди. Иш шунчалар кўтарилдики, сарой шоирлари орасида эрон адаби(й) анъаналарига юз фоиз риоя қилмаганларга туркона ёзади, деб тош отишлар ҳам бўлди. Навойи билан Бобир мирзо аруз қоидаларини кўрсатарлик асарлар ёздилар¹⁸. Буларнинг на шеърларида, на аруз ҳақида ёзилган китобларида «аруз вазнида ёзаркан, чигатойчанинг хусусиятларини сақлаш»¹⁹ деган тамойилдан ҳеч бир из кўрулмади.

Ўзбек феўдализм сарой адабиёти, ҳеч шубҳа йўқки, Чигатой сарой адабиётига эргашди. Ўзбек хонлиги қурулишининг биринчи даврида ўзбек хонлари ва ўзбек князларининг²⁰ саройларида шоирлик қилувчиларнинг кўпи шул Чигатой сарой шоирларидан ва шогирдларидан эдилар. Булар ҳам аруз вазнида ёздилар. Бу тўғрида Миён Бузрук шундай дейди: «Ўзбек нафис адабиёти Олтин Ўрда ва Чигатой адабиётларидан таъсир олиб келгани сабабли у адабиётларда умумий оҳанг бўлиб қолган аруз вазнини олиб ўзига махсус бир тусда қўлланмага бошлади»²¹.

Мен бу жумладаги «ўзига махсус бир тусда» деган иборани онглай олмадим. Кимнинг «ўзига махсус?» — аруз-

* Миён Бузрук айтадики, «Қутадғу билиг» бу вазни тамом ўзлаштириб ета олмаган, унда вазн хатоларининг кўп учрагани кўрулади. Бу Кўпрулизода сўзларининг айнан такроридан бошқа нарса эмас. Кўпрулизоданинг сўзи: «Аруз қолибларина лайқила интбақдан узақ ўлдиғи учун асарда бир тақим хатолара тасадуф ўлинур» (Турк адабиёти тарихи).

нинг ўзига махсус тусдами ёки ўзбек адабиётининг ўзига махсус тусдами? Миённинг иккинчи сўзи буни очиб беради: «Демак мумкунки, аруз вазни ўзбек феўдализм даврининг хориждан олиб ўзгаришлар билан ўзлаштирган ва замонимизга адабий мерос бўлиб қолган ижодий йўли эди».

Демак, бу «махсус тус» аруздан бурунги ўзбек адабиётининг хусусияти. Ўзбек нафис адабиётида бу «махсус тус» нимадан иборат эди? Арузга қандай татбиқ этилди? Ва бу махсус туснинг аруз вазнидаги кўруниши нима бўлади? Ўзгариш қай ерларда? Буларни таърифлар билан, намуналар билан кўрсатмасдан бундақа даъво билан чиқиш Миёнга мумкин бўлган бўлса ҳам, уни қабул қилиш бизга мумкун бўлмайди. Ҳолбуки, биз ўзбек феўдализм даври сарой ва мадраса шеърларида, яъни аруз билан ёзилган шеърларнинг вазнида бундай айрим бир хусусиятни кўрмаймиз.

Аруз вазнида ёзучи ўзбек феўдал даври шоирларидан баъзиларидан баъзан ҳижо вазнида ҳам шеър ёзганларини юқорида айтиб ўтган эдим. Бу ҳодисани ҳам «аруз вазни ўзбек адабиётига махсус тусда қўлламоқ» деб бўлмайди.

Яна бир дафъа такрор қиламан: бизнинг феўдализм даври адабиётида аруз вазни билан ёзучи сарой, мадраса шоирлари орасида бармоқ вазнида ёзган шоирлар бўлгани каби аксарият билан бармоқ вазнида бўлган халқ ашулалари ва бахши манзумаларида ҳам арузнинг баъзи қулай вазнлари кирган. Яна илгарироқ бориб айтсак бўладики, бармоқ вазни билан айtilган ва ёзилган шеърларнинг баъзи айрим байт ва ярим мисраъларида аруз вазнининг оҳангини учратиш ҳам мумкун ва бор²². Лекин аруз ва бармоқ вазнларини аралаштиришдан, бир-биридан унсурлар олишдан ҳосил бўлган учинчи вазн системаси бўлмагани каби «ўзбек феўдализм адабиётига махсус тусда» бир аруз вазни ҳам йўқ. Шунда муҳим бир савол эсга келади: Эрон феўдал аристократияси аруз қоидаларини араблардан олганда уни ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб сингдириб олган экан, Ўрта Осиё Чигатой ва ўзбек феўдализм даврлари сарой адабиёти нега шундай қилмади? Қадим уйғур сарой адабиётчилари Чигатой ва ўзбек сарой адабиётлари «араб-эрон» арузини нега айнан олганлар? Ўз тилларининг, ўз халқ шеърларининг ҳеч бир хусусиятини нега аруз вазнига сингдиришга урунмаганлар?

Бу савол жуда муҳумдир. Бунга сўнгги ва қатъий жавобни беришга мен ботирлик қилолмайман. Бироқ, шунчалик ҳақли бир саволни жавобсиз қолдиришни ҳам ис-тамайман. Шунини ҳам айтиб қўяманки, менинг бу тўғри-дағи сўзларим юқоридағи саволга қатъий жавоб эмас, бир мулоҳазагина бўлиб қолади.

Эрон феўдал аристократияси арузни араблардан олар экан, унинг билан истилочи араб аристократияси ораси-даги муносабатнинг хусусий бир кўруниши бор эди (буни бир муносабат билан юқорида кўрсатиб ўтган эдим): Эрон феўдал аристократияси бир жиҳатдан истилочи араб ари-стократиясининг диний, сиёсий ҳегемониясида эди, унинг тамосил сиёсатига маъруз қолган эди. Иккинчи жиҳатдан унинг рақиб эди; унга ҳокимиятни кўлидан (нонни оғзи-дан) тортиб олган рақиб деб қарар эди, маданий жиҳат-дан ўзини(нг)²³ улардан юқори тутганини яхши билар эди. Унинг тамсил сиёсатидан, тамсил этучи ҳокимиятидан кутулмоқ учун кураш олиб бормоқда эди. Шунинг учун, айниқса, мазкур кураш замонларида араблардан хоҳ жаб-рий суратда, хоҳ бошқа йўллар билан нима олган бўлса, айнан олмади, ўз хусусиятларини тақишга, сингдиришга урунди. Эрон феўдал аристократияси, айниқса, мазкур кураш замонларида араблардан нима олган бўлса, ҳамма-сида деярлик шу хусусиятни кўра оламиз.

Мана шу ҳол, шу хусусият на қадим уйғур феўдализи-мининг, на Чигатой ва ўзбек феўдализмининг ҳоким син-фи бўлган аристократияда йўқ эди. Улар араб, эрон ари-стократиясининг маданий жиҳатдан ўзларидан юқори тур-ганини қабул қиладилар, ўз маданий ишларини араб, эрон аристократиясидаги диний, маданий ҳаракатларнинг, мактаб ва мадрасаларнинг раҳбарлиги остида олиб бор-дилар. Араб, эрон аристократиясини ўзларига устод деб биладилар. Қадим уйғур феўдализида ҳукумдорлик қил-ган қорахони(й)лар сулоласи ўз сарой ташкилотларини сомони(й) ва ғазнави(й) сарой ташкилотига ўхшатиб туз-моқчи эди ва тузган эди. «Кутадғу билиг» китоби шу мақ-сад билан ёзилган эди. «Кутадғу билиг» эгаси қорахони(й)-лар саройида ҳам сомони(й) ва ғазнави(й) саройларида бўлгани каби сарой шоирлари тутиб, сарой адабиёти яра-тишни тавсия қилиб ёзди.

Мана шу ҳол Чигатой аристократиясининг, сўнгги

ўзбек аристократиясининг ҳокимиятлари замонда ҳам давом қилди. Шунинг учун на арузда ва на бошқа маданий масалаларда эрон аристократиясининг арабга нисбатан бўлган хатти-ҳаракатини таъқиб қилишга урунмадилар.

Яна такрор қиламан: бу мулоҳаза юқоридаги саволнинг сўнги ва қатъий жавоби эмас, менинг бир мулоҳазамдир. Бора-бора жиддий текширишлар давом этган сайин яна тўғрироқ, яна ҳақиқатга мувофиқроқ жавоблар топилши мумкин.

Аруз вазни инқилобгача жадид адабиётида ҳам шеър вазни эди. Бунда диққат этарлик бир нуқта бор: бизда жадидизмнинг биринчи даври панисломизм байроғи остида юрди. Жадид адабиётининг аруз вазни билан ёзилиши мана шу даврга тўғри келади. Бора-бора панисломизм, пантуркизм, ўзбек миллатчилиги бир-биридан айрим хатти-ҳаракатлар тарзида ажралади*. Мен буларнинг учини ҳам ўтканман ва жуда яхши эслайманки, панисломизм билан ўзбек миллатчилигининг адабиётдаги инъикосларидан биртаси вазнда аруз ва бармоқ тарафдорлиги шаклида кўрунган эди. Ўзбек миллатчилиги бармоқ вазнини ёқлаганда пантуркизм аруз тарафдори эди. Бу масалада пантуркизмнинг ўзбек миллатчилиги билан бир сафда турганини айтишга ҳожат йўқ. Мен шу вақтларда ўзбек тор миллатчилиги нуқтаи назарида қарор топган эдим ва шу нуқтаи назардан бармоқ вазнини ёқладим. Бармоқ вазнида шеърни бошлаб Чўлпон ёздими? — Мен ёздимми? Эсимда йўқ. Фақат шуниси аниқки, бармоқ вазнини назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим. Жуда яхши эслайманки, панисломист жадидлар шу масала устида бизга кулардилар. Муса Бегиевнинг бир мажлисда «имлони ўзгартиб, шеър вазнини бузуш билан бизни ислом жамоасидан айирмоқ истадилар» деб қичқиргани қулоғимдан кетмаган.

Менинг энг катта хатом миллатчи бўлишимда эди. Лекин миллатчи бўла туриб бармоқ вазнини ёқлашим бўлган

* Бу сўздан панисломист, пантуркист ва ўзбек миллатчиларининг бир-биридан айри гуруҳлар ва бошқа-бошқа синфларнинг идеологлари, деган фикр онглашилмасин. Уларнинг ҳаммалари бир эди. Ҳаммалари ҳам маҳаллий буржуа идеологлари эдилар. Панисломизм, пантуркизм ва ўзбек миллатчилиги уларнинг хатти-ҳаракат бошқалиқларигина эди.

гап эди. Биз миллатчилар ўзимизни халққа яқин кўрсатмакчи ва шундай йўллар билан меҳнаткаш деҳқон оммасини алдамоқчи эдик. Иккинчи жиҳатдан қараганда, оммани ўзимизнинг миллий мафкурамиз билан «заҳарламакчи» эдик. Шунинг учун оммага яқин турган ашула ва ҳикоя, шеърларнинг аксарият билан вазни бўлган бармоқ вазнига яқинлашмоғимиз табиий эди. Бунинг билан бармоқ вазни гуноҳкор бўлмайди. «Сени бир вақт Фитрат бошлиқ бир гуруҳ миллатчилар ёқлаган эдилар» деб бармоқ вазнини ташлаш тўғри эмас. Бармоқ вазни ҳақиқатда ҳам халқ ашула-шеърларининг аксарият билан вазни экан, букун чиндан ҳам меҳнаткаш халқ адабиётидан иборат бўлган ўзбек совет адабиёти, совет ёзучилари ундан фойдалана оладилар ва фойдаланишлари керак.

Менинг ўша вақтда бармоқ вазнини ёқлашимда Туркиянинг таъсири бўлуши мумкун ва бор эди. Мен Туркияда ўқуғанман. Пантуркизм кўрунишларининг ҳам бўлуши мумкун. Чунки вазн масаласида пантуркизмнинг нуқтаи назари ўзбек миллатчилиги билан бир эди. Бироқ, «1919 инчи йилда Туркиядан намуналар келтирилиб, Тошкент кўчаларида ўқулиб юрган эркин вазнли шеър» тўғрисида Миён билан яна келиша олмаймиз. Чунки Миённинг эркин вазн деб кўрсатгани шеър эркин эмас, аруз вазнидадир ва янглишмасам, аруз тарафдорлари бизга қарши ўқуб юрадилар.

Менинг ҳижо вазнини ёқлашда муҳум бир хатом шу бўлганки, мен арузга юз фоиз қарши турганман. Бу яна шу тор миллатчиликнинг бир натижаси бўлган. Мен гўё бутун дунёдан қатъи(й) алоқа қилган, на Шарқдан, на Фарбдан ҳеч бир нарса олмаган ёп-ёлғиз бир «ўзбек маданияти» қурмоқ, ҳақиқатда ўзбек буржуазияси маданияти қурмоқ учун курашганман.

Инқилобдан кейин ўзбек совет адабиётида аруз жуда оз ишлатила борди, бунга ижтимоий сабаблар бор эди. Пролетар революцияси феўдализм ва капитализм қолдиқлари билан раҳмсиз кураш очди. Фикрлар, тасаввурлар, тасвирлар ўзгарди. Тасаввуф, бадбинлик ишқ, шароб, сафоҳат, бачча мувашшаҳларининг айрилмас қолиби бўлуб қолган ёхуд шундай кўрунган аруз вазнини айнан бўлгани каби олиб ишлатишга имкон кўрулмади. Унга танқидий кўз билан қаралди ва шунинг билан бирга кўпрак бармоқ

вазни ҳам эркин вазн ишлатилди. Бармоқ ва эркин вазнларининг тарқалишига ижтимоий сабаблар, ижтимоий талаблар бор эди. Бу кун эркин вазн билан ёзган ёш ёзучиларимиз тўппа-тўғри рус совет ёзучиларидан таъсирландилар. Буни инкор қилиш ярамайди. Эркин вазнда ижтимоий талаб шу қадар кучли, шу қадар каттаки, арузнинг энг чиройлик ва энг бой системасига эга бўлган эрон адабиётининг ҳам инқилобий қаноти, ҳам тожик адабиёти бу кун эркин вазнга мурожаат қилмоқдадир. Лоҳутий ўзининг яхши парчаларини эркин вазнда ҳам ёзди.

АРУЗ ВА СОВЕТ АДАБИЁТИ

Яна такрор қиламан: мен бир замонлар аруз вазнига юз фоиз қарши турган эдим. Бу ҳаётга миллатчиликнинг кўр ва қоронғу кўзойнаги билан қараганим у замонларда эди, хато эди, ҳам ўтакетган хато эди. Аруз вазни шеър вазнларининг бой ва энг музыкалиларидан биридир. Мен шу асаримда арузнинг саксонга қадар вазнини тўплаёлдим. Бу аруз вазнларининг ҳаммаси эмас, яна бор. Бундан бошқа аруз системаси шундай бир системаки, уни яхши ўрганган одам шунга мувофиқ янги-янги вазнлар ҳам туза олади. Аруз вазнларининг буюк бир қисмига Чигатой ва ўзбек феўдализм даврларининг шоирлари қўл текизмай ўтканлар. Арузнинг энг жонли, ўйноқи ва энг музыкали вазнлари шу қўл текизилмаган қисмда туради. Масалан, «скорий поезд»нинг энг тез ҳаракати замонида фазоларни титратиб учкан «тақатақ-тақатақ» оҳангини очиқ ифода қилган шу вазнга диққат қилайиқ:

*Борамиз, борамиз далаларни ёриб,
Ватан ишларини тузатиб, бажариб,
Мана, чашмаларнинг кулушиб оқиши,
Гулу лола(ла)рин безагин тоқиши.
Қуёшин азамат сочучи кўзига,
Мана, боқчаларнинг кулушиб боқиши.
Далаларни ўйунга солиб борамиз,
Ишимизни назарга тутиб борамиз.*

Н. Раҳимнинг бир парчасидаги мана шу ўйноқ ҳам ёқимли музикани ҳам кўрайик:

*Қуёш зар қанотларин қоқаркан майин-майин,
Учар, нағмалар учар, қучар ҳисни тинмайин,*

*Кураш, навбахордек гўзал нақшалар учун,
Кураш, оташин кураш келар нашъалар учун.*

Ўзбек феўдализм даврининг шоирлари томонидан қўл текизилмаган бундай чиройлик ва қизиқ вазнлар арузда кўп. Булардан фойдаланиш, албатта, фойдали иш. Букун ўзбек совет шоирларидан баъзилари аруз вазнларидан муваффақият билан фойдаланмоқдалар.

Фафур Фуломнинг Икромов боғига бағишлаб ёзган шу шеъри:

БОҒДА

*Ям-яшил саҳни билан осмон каби кенгдир бу боғ,
Ерга кўк тушган каби юлдузқатор минглаб чироғ.
Ўн қамар, юз Зухра, минг Хулкар юзидан ярқироқ,
Ҳей кўзи чақмоқ йигит-қизлар, қилай сиздан сўроқ,
Тоғ, қуёш, ёшлик бу ерни ўзга қилмишми ватан?*

*Бунда соғлом кулгулар тинмас бу тун тонг отқуча,
Севгилар занжирига боғлиқ қолар ҳар шом кеча.
Ҳей, умур, тўхта, гаров боғлай, қўлингни бер пича;
Сен мени ёшлик билан таъмин қиларсен ўлгуча,
Мен сенга сайқал берарман сўнмаган ишқим билан.*

*Бу чаман шонли ватаннинг узви бўлгандан кейин,
Бундаги эркин граждан бандга эгмайдир бўйун,
Бунда чиндан ҳам одам ўғлига шафқатдан қўйун,
Бундадир соғлиқ яратган минг туман шодлик-ўйун,
Бундагилар хил қадам, арслон юракли, шер бадан.*

*Эй шамол, қўзғол, исингни тарқат, эй сен тоза гул,
Эй булоқ, тош, кўлка сол, эй сарв, сен бир оз эгил,
Тарқасин уйқу тумандай шунча диллардан чигил,
Яйра, эй сен иш, муҳаббат, эркака ўрганган кўнгиш,
Чунки бу парк ўз билан, ўз куч билан бўлган чаман.*

Ва Усмон Носирнинг:

*Агар жангга кирса камандир Чапай,
Қилич қинда турмай дер эди: чопай, —*

байти билан бошланган «Эслайман» унвонли фирдавсиёна шеъри бунга далил бўла олади.

Бизда асл халқ моли бўлган вазн ҳижо вазнидир. Ётироф этиш керакки, ҳижо вазни системаси аруз системаси

қадар бой эмас. Арузнинг баъзи вазнларида бўлган жонлилик, ҳаяжон, ўйноқилиқ ва оҳанг ҳижо вазни система-сида йўқ. Шундай бўлса-да ҳижо вазни билан ҳам яхшилаб ишлаганда арузнинг баъзи ўлук ва мотам оҳангли вазн-ларига нисбатан чиройлик парчалар бериш мумкун. Қисқа-си, ўзбек совет адабиёти иккала системадан фойдаланишга тиришса бўлур. Иккала системанинг (аруз ва ҳижо систе-маларининг) ҳам ўзбек совет адабиётига хизмат қилиш-лари лозим. Шуни ҳам унутмаймизки, ҳижо вазни систе-масини ҳам аруз қадар бойитиш ва музикалангириш йўлида жиддий сувратда тиришмоқ ҳаммамизнинг вазифамиздир.

Аруз вазнларини ҳеч бир танқидсиз юз фоиз қабул қилайиқ, демак ҳам тўғри бўлмайди. Аруз вазни адабий мероснинг бир бўлаги, ундан фойдаланишимиз танқид билангина бўлади. Мен аруз вазнларининг баъзиларини янгидан ишламасдан уни қадим схоластик рамкасида чикармасдан ишлатишга тарафдор эмасман. Социалистик қурулишимизнинг бадий ифодаси бўлган совет шеърла-рини «Наво», «Баёт», «Ироқ», «Ушшоқ» каби классик куйларда ўқутмоқ учун аруз вазнида ёзайик, деган фикр ҳам тўғри эмас. Ҳар парчаси «вой додей», «худойимей», «айлансин қулинг»лар билан биткан у куйлар социалистик мазмунли шеърларимизнинг ҳақиқий оҳангини бузади²⁴.

Яна бир масала устида бир оз турайиқ. Аруз вазни ўзбек тилига тўғри келмайди, деганларнинг маълум бир далили бор: гўё аруз «мадлик»²⁵, яъни узун чўзгилик тиллар учун²⁶ тузулган. Ўзбек тилида узун чўзги бўлмагани учун арузга мос келмайди.

Биз юқорида аруз вазнининг нима эканлигини ёзган-да кўрсатган эдик: аруз вазнида энг катта рўлни ҳижолар-нинг «тўлуқ» ҳам «қисқа»лиги ўйнайди. Яъни, икки мис-раъдаги ҳижоларнинг сон жиҳатдангина эмас, тўлуқлик жиҳатдан ҳам баравар келишидан аруз вазни ҳосил бўла-ди. Аруз вазнида катта рўл ўйнаган тўлуқ ҳижо, узун чўзги-лик ҳижо қийматида эмас, ёпиқ ҳижо қийматида юради. Масалан: форси(й)ча: *баман, гулам, чаман, қалам* сўзларида «ба, гу, ча, қа» ҳижолари қисқа бўлади. «Ман», «лам» ҳижо-лари тўлуқ бўлади. Шу мисолларнинг ўзи тўлуқ ҳижонинг ёпиқ ҳижодан бошқа бир нарса бўлмаганини кўрсатиб тура-ди. Узун чўзгиларнинг эса бундан бошқа хизмати бор: фор-си(й)чада чўзгиси узун бўлган очик ҳижо ҳам тўлуқ ҳижо

саналади. Масалан: «*мо, ро, то, ду, рў, сў, э, ў*» ҳижолари «*ман, бар, сар, бир*» ҳижолари билан бир қийматда юради.

Бизнинг ўзбек тилида «*мен, сен, биз*» каби ёпиқ ҳижо шу тўлуқ ҳижо қийматидадир. Шунинг учун аруз вазнининг тилга татбиқи имконсиз эмас. Лекин бунда диққат этарлик иккинчи бир масала бор: форси(й)чада ўйноқлик, тез қайрулатурғанлик, чўзги узунлиги каби баъзи хусусиятлар борки, унинг арузга мос келишига ёрдам қиладди. Масалан:

I. Форси(й)чада *оз* тўлуқ ҳижо:

ва, оз бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо: $V -$; *агар* бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо: $V -$;

ва агар икки қисқа, бир тўлуқ ҳижо: $V V -$

Шеърнинг вазни ижоб этса, буларни тубандаги шаклларга киргизиш мумкин:

<i>зи</i>	V
<i>ваз</i>	$-$
<i>гар</i>	$-$
<i>вагар</i>	$V -$

II. *Навис* бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо: $V -$

Вазн талаб қилса, тубандаги шаклларга солиш мумкин:

<i>бинвис</i>	$- -$
<i>бинавис</i>	$V V -$

III. *Ман аз ту* $- - -$ сўзини шеър вазни талаб қилса,

<i>маназ ту</i>	$V - -$
<i>маназ ту</i>	$V - V$
<i>ман зиту</i>	$- V -$
<i>ман зиту</i>	$- V V$

шаклларига киргизиш мумкин.

IV. <i>ёр</i>	$-$
<i>боз</i>	$-$
<i>офтоб</i>	$- -$
<i>шароб</i>	$V -$

Шеър вазнида булар мисраъ охирида бўлмаганда:

$- V$	
$- V$	
$-V -V$	
$V - V$	қийматини беради.

V. *Сиёҳ, моҳ, роҳ, кулоҳ, коҳ, чоҳ* сўзлари *сияҳ, маҳ, раҳ, кулаҳ, каҳ, чаҳ* формасида ишлатилади.

VI.	<i>Қалами хуб</i>	V V V -
	<i>Китоби ман</i>	V - V -

сўзини шеър вазнида:

<i>Қалами хуб</i>	V V - -
<i>Китоби ман</i>	V - - -

ўлчовида ўқуш мумкин.

VII. *Сен* олмошининг форси(й)часи *ту*, бунинг қисқарилгани *т*, *Мен тунов кун сенга нон бердим* жумласининг форси(й)часи

Ман дируз бату нон додам.
- - - V V - - -

Буни шеър вазнида тубандаги формаларга солиш мумкин:

a)	<i>Манат дируз нон додам</i>	V - - - / - - -
b)	<i>Ман дирузат нон додам</i>	- - - - / - - -
c)	<i>Ман дируз нонат додам</i>	- - - / - - - -
d)	<i>Ман дируз нон додамат</i>	- - - / - - V -

Мана шулар каби тилни аруз вазнига мос қиларлиқ хусусиятлар ўзбек тилида йўқ.

Шунинг учун бизда аруз вазнида шеър ёзиш истаристамас форси(й)ча, арабча сўзларни тилга тортишга йўл очади ёки ўзбекча сўзларни ҳаддан ташқари чўзишга олиб боради. Аруз вазнида шеър ёзмоқ учун шу қийинлиқдан бизни қутқара оларлиқ даражада тилдан бой бўлишимиз лозим.

Аруз вазнларининг тузулиш қоидалари

Менинг бу ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун арузнинг асосий нуқталарини олиб танқид ва изоҳ қиламан. Иккинчи ёқдан, ёш шоирларимизга арузнинг бор-йўғини очиб бермакчиман. Шунинг учун ишни қулайлаштирувчи янги бир система қўйишга урунаман.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид қиёси қилиб байтни олади. Байт икки мисраъга бўлунади. Бир мисраъ икки, уч, тўрт ҳижо тўпламига (тўрт-беш стопага) ажралади. Ва бу тўпламларга *рукн* исми берилади. Жамъи *аркон* бўлади.

Бу рукнлар (стопалар) ҳар вақт бир хил бўлмайди. Буларнинг турларини белгилаш учун ҳижога мурожаат қилдилар. Шунда ҳижоларнинг, асосан, қисқалиқ, тўлуқлик сифатларига диққат қилиб, шуларнинг тузулиш тартибини назарга олганда масалани жуда тўғри ҳал қилган бўлдилар. Лекин шундай қилинмади. Ҳеч қандай илмий лисоний асосга суянмасдан, ҳижоларнинг бир-бирига қўшулишлариға кўра тубандагича тақсим этдилар ва ҳар қисмға бир исм қўйдилар:

<i>ҳижо:</i>	<i>исми:</i>
—	<i>сабаб(и) хафиф</i>
V V	<i>сабаб(и) сақил</i>
V —	<i>ватад(и) мажмуъ</i>
— V	<i>ватад(и) мафруқ</i>
V V —	<i>фосилаи суғро</i>
V V V —	<i>фосилаи кубро</i>

Бу Халил мактабининг биринчи янглиши бўлди. Арузчилар бундан сўнгра шул юқоридағи: «сабаб», «ватад»-лардан байтнинг рукнларини туздилар.

1) V — —	фа ув лун
2) — V —	фо и лун
3) V — — —	ма фо ий лун
4) — V — —	фо и ло тун
5) — — V —	мус тафъ и лун
6) V V — V —	му та фо и лун
7) V — V V —	му фо а ла тун
8) — — — V	муфъ ув ло ту

Шу саккиз рукндан ҳар биртасининг саккиз дафъа ёки иккисининг тўрт дафъа ё учтасининг икки дафъа такроридан бир байт ҳосил бўлади дедилар:

Фаулун фаулун фаулун фаулун

Фаулун фаулун фаулун фаулун

Фоилун мафойилун фоилун мафойилун

Фоилун мафойилун фоилун мафойилун

Фошлотун мустафьилун фаилотун
Фошлотун мустафьилун фаилотун

Шу тариқа билан бу саккиз рукндан ўн олти вазн чиқарилди. Лекин иш бу билан битмади. Шеър вазни ўн олтигина эмас, кўп. Бир қанча вазнларнинг рукнлари юқоридаги саккиз рукндан бошқача. Бундан қутулиш учун яна тамоман хаёлий ва ҳеч илмий асосга суянмаган бир «йўл» топилди. Юқоридаги саккиз рукнга «асли(й) рукнлар» дедилар. Бошқа формада бўлган рукнларни шу «асли(й) рукнлар»нинг қисқартирилиши ёки ортирилишидан ҳосил бўлган «фаръи(й) рукнлар»²⁷ деб олдилар. Йигирма еттита фаръи(й) рукн чиқди. Ҳаммаси 35 рукн бўлди. 8 та асли(й) рукнларни юқорида кўрдик. «Зуҳофот»²⁸ деган узун ва кераксиз амалият (операциялар) билан ҳосил этажаги фарз этилган 27 та фаръи(й) рукнлар булар:

Фаилоту	V V – V
Мафоилун	V – V –
Фаилотун	V V – –
Фоилоту	– V – V
Муфтаилун	– V V –
Мафъувлун	– – –
Фаилун	V V –
Фаилот	V V –
Мафойилу	V – – V
Мафъувлу	– – V
Фоилот	– V –
Фо	–
Фоа	– V
Фа	V
Фаул	V –
Фаълун	– –
Фаулу	V – V
Фаал	V –

ва ҳоказо...

Бу фаръи(й) рукнлардан ҳосил бўлган вазнларни ўн олти хил қилиб, ҳар хилини асли(й) рукнлардан ҳосил бўлган ўн саккиз вазннинг биттасига қўшдилар. Шунинг билан мавжуд вазнларнинг ҳаммаси ўн олти хил бўлди. Ҳар хилига бир баҳр дедилар. Аруз вазнлари 16 баҳр саналди. Сўнгра эрон назариётчилари яна уч баҳр қўшиб, 19 баҳрга чиқардилар:

1 – тавил	}	Араб шеърида махсус	Халил томонидан тузилган
2 – мадил			
3 – басит			
4 – комил			
5 – вофир			
6 – рамал	}	Эрон ва араб шеърида	Ахфаш томонидан тузилган
7 – ҳазаж			
8 – ражаз			
9 – мунсариҳ			
10 – музориъ			
11 – сарий			
12 – хафиф			
13 – мужтасс			
14 – муқтазаб			
15 – мутақориб			
16 – мутадорик	}	Эрон назариячилари тузган	
17 – қариб			
18 – жадид			
19 – мушокил			

Модомики, бир байтни ташкил қилган ҳижо тўпламлари (рукнлар) 35 хил бўларкан, бунинг саккизтасини асли(й), 27 тасини фаръи(й) деб зуҳофот каби асоссиз хаёлий ва мушкул қондалар билан 27 фаръи(й)ни асли(й)дан чиқаришнинг ҳеч кераги йўқ эди. Тўппа-тўғри шу 25 рукни кўрсатиб, байтнинг булардан қандай тузулишини кўрсатмак тузукроқ бўларди: 35 сонини бирдан кўп кўрган арузчилар қулайлиқ бўлсун деб, уни саккизга тушурганлар; сўнгра «фаръи(й) рукнлар» ва «зуҳофот» каби маъносизликлар билан аввалгидан ҳам ёмонроқ қийин ҳолга тушуб қолганлар.

Бу уларнинг иккинчи хатолари. Арузчилар ишни хато нуқтадан бошланганлари учун (юқорида кўрсатганимиз икки хатога тушмаганларида ҳам) арузни бу кунги қийинчиликлардан қутқаза олмасдилар. «Сабаб», «ватад»ларга киришмаганда, рукнларни асли(й), фаръи(й) демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қийинлиги яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳижо тўпламини *фаулун*, *мафойилун* қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи, албатта, енгил эмас. Фикримизча, арузчиларни бу қадар қийинлиққа тушурган бош хато –

мавжуд газаллардан ҳар бирини айрим ва мустақил суратда текшира олмаганларидир.

Араб-эрон арузида мавжуд газалларнинг ҳаммасини ёш адабиётчиларимизнинг танқидий истеъфодасига очиб арз этмак мақсади билан ёзилган бу асарда мен қадим арузчиларнинг хатоларидан мумкун қадар қочишга, қутулишга урундим. Эрон-араб арузида мавжуд вазнларнинг ҳар бирини айрим ва мустақил тарзда текширдим, мана шу натижаларга эришдим:

Араб-эрон арузида бир шеърнинг бутун мисраъларида ҳижоларнинг сони ва қисқалиқ, тўлуқлиқ кайфиятлари бир миқдор ва бир тартибда бўлади.

Бошлаб ҳижоларни санадим: олтилик, саккизлик, тўққузлик, ўнлик, ўн бирлик, ўн иккилик, ўн учлик, ўн тўртлик, ўн бешлик, ўн олтилик, ўн саккизлик, йигирмаликдан иборат 12 хил вазн (эски арузчиларча айтганда, 12 баҳр) чиқди. Бу 12 «баҳр»нинг ҳар биридан қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг жой ўзгартишлари билан айрим-айрим вазнлар йиғилгани кўрулди. Мана шу тариқада саксонга яқин вазн тартибга олинди. Ҳар мисраъдаги қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг тартибларини ўрганиш учун бошлаб, қисқа ва тўлуқ ҳижолар учун маълум бўлган ишоратларни олдим:

қисқа ҳижо:	V
тўлуқ ҳижо:	—

Сўнгра ҳижоларни иккитадан қилиб текширдим:

ёндош келган икки тўлуқ ҳижо:	— —
ёндош келган икки қисқа ҳижо:	V V
бир тўлуқ, бир қисқа ҳижо:	— V
бир қисқа, бир тўлуқ ҳижо:	V —
бир тўлуқ ҳижо:	—

Ҳижолари жуфт бўлган мисраълар юқоридаги тўрт ҳижо билан текширилади. Тоқ ҳижоли мисраънинг бир ҳижоси ё мисраъни охирида ё мисраъ орасидаги туроқ жойига келади ва ҳар вақт тўлуқ ҳижо (—) қийматида бўлади.

Қадимги арузчилар ҳижоларни ўқумоқ учун *фаулун*, *мафойлун*лардан муштарак сўзлар, қолиблар тузганлар. Бун юқорида кўрдик. Уларнинг бу ишлари жуда яхши ва жуда тўғри бир иш. Чунки шеър вазнини қулоқ воситаси билан ўлчаш шу йўл соясидагина бўлади. Мен қадим арузчиларнинг шу ишларидан фойдаландим. Бироқ, уларнинг

фаулунларини олмадим. Юқорида кўрсатканим ишоралар учун классик музикамизнинг усул қолибларини (чирманда усулини) қабул қилдим:

— —	бакко
V V	бака
— V	бакка
V —	бако
—	бак

Араб-эрон арузидаги вазнларнинг баъзисида ҳар мисраъда бир ё икки туроқ бўлади. Мен бунинг учун (*) ишорати қўйдим ва «ист» исмини бердим. *Байт*, *мисраъ* терминларини айнан сақладим. Бир мисраънинг «ист» билан бўлунган парчаларига *бўлум* дедим. Бир мисраъда такрорланган ҳижо тўдаларига *тўплам* (стопа) исмини бердим.

Асар илмий текшириш асари бўлгани-чун илмий текшириш ишларида ёрдам қилар умиди билан яна бир иш қилдим. Ҳар вазнни ўз йўлим билан кўрсаткандан кейин унинг бугунги исми ва арузи(й) «тақтиъ»ини (ўлчовини) ҳам кўрсатдим. Вазнларни аслий рукнларга ва 19 баҳрга тақсим этиш ўрнида саксонга қадар вазннинг ҳижоларини санаб, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13,14, 15, 16, 17, 18, 20 лик унвонлари билан *12 туркумга* ажратдим.

Мана шу асосда янги вазнлар тузиш имкониятини ҳам жой-жойида кўрсатиб ўтдим.

Ҳижоларни ўлчашда янглишмаслиқ учун тубандаги баъзи қайдларни назарга олиш керак бўлади:

1) *ранг*, *жанг*, *шаҳр*, *наҳр*, *раҳм* каби бир қисқа чўзги ва уч товушдан тузулган ҳижолар мисраъ охиридагина бир тўлуқ ҳижо (—) қийматида юриб, бошқа жойда бир тўлуқ, бир қисқа (— V) ҳижо қийматида юрадир, мисол:

Наҳрлар тошар

— V — V —

азмлар ошар

— V — V —

жуда жиддий бир ранг тақди;

V — — V — — V — —

2) *шароб*, *истиқбол*, *иқбол*, *қарор* сўзларининг охириги ҳижолари бўлган «роб, бол, рор» каби бир узун чўзги ва икки товушдан тузулган ҳижолар ҳам юқоридаги қийматда юради, мисол:

Кулар букун баҳорлар
V – V – V – V –
Очилди лолзорлар
V – V – V – V –

3) *га, да* каби бир қисқа чўзги билан бир товущдан тузулган ҳижолаҳар ҳақиқатда бир қисқа ҳижо бўлсалар ҳам баъзан «ударение» олиб, тўлуқ ҳижо қийматида юрадилар:

Жуда жиддий бир ранг тақди;
V – – V – – V –

4) сўз бошида бўлган ҳижо чўзгиларнинг биртаси билан бошланса, баъзан шу чўзги аниқлаб ўқулади: бу ҳолда ўлчовида ҳеч бир ўзгариш кўрулмади:

Нечун марҳамат этмадинг оҳима.
V – – V – – V – – V –

Баъзан мазкур чўзгини вазннинг талаби билан аниқламайдилар, ундан бурунги сўзнинг сўнгги товуши билан аралаштириб ўқуйдилар, бу вақтда иш бир оз бошқалашади. Масалан, *хабар эт* жумласи икки сўз, иккинчиси (э) чўзгиси билан бошланади. Бундаги «э»ни аниқлаб ўқуғанимизда, мазкур жумланинг вазни (V – –) бўлади. Аниқламай ўқусақ, (*хаба рет*) шаклига кириб, вазни (V V –) бўлади.

АРУЗ ВАЗНЛАРИ ВА НАМУНАЛАРИ

Олтиликлар туркуми

Бунда бир вазн бор.

Ҳар мисраъ – – V V – – тўпламидан иборат бўлади:

Бер чолғуни менга
Бер мен уни чолай
Қалбимда аланга,
Доҳимни сўроқлай.
Қон, қон дея бир ўқ
Қалбдан тешиб ўтди.
Карвонида ул йўқ,
Қурбон бўла кетди.

*Эргаш («Ишқ» тўпламидан)*²⁹

Ўлчови:

Бер чолғуни менга
– – V V – – (бакко бака бакко)

Бер мен уни чолай
 -- V V --
Қалбимда аланга
 -- V V --
Доҳимни сўроқлай
 -- V V --
Қон, қон дея бир ўқ
 -- V V --
Қалбдан тешиб ўтди
 -- V V --
Карвонида ул йўқ
 -- V V --
Қурбон бўла кетди
 -- V V --

Саккизликлар туркуми

Бу туркумда икки вазн бор:

1. Бу вазнда қисқа ҳижо йўқ, икки тўлуқ ҳижодан иборат бўлган -- (бакко) тўпламининг тўрт дафъа такроридан бир мисраъ тузулади.

Ҳар мисраъ бир «ярим ист» воситаси билан иккига бўлунади. Ярим «ист» бармоқ вазнидаги «туроқ»лар миқдориди.

Бир мисраъ: ----- / -----

Ёмғурлардан ер жонланди,
Кўкламликлар сувдан қонди.
Қорлар, музлар бирдан битди,
Қиш чиндан ҳам биздан кетди.

Булбул қушлар сайрашмоқда,
Бизнинг колхоз яйрашмоқда.
Коллектив иш гуллар сепди,
Қиш чиндан ҳам биздан кетди.

Ўлчови:

Ёмғурлардан ер жонланди
 ----- / -----
Кўкламликлар сувдан қонди
 ----- / -----
Қорлар музлар бирдан битди
 ----- / -----
Қиш чиндан ҳам биздан кетди
 ----- / -----

Булбул қушлар сайрашмоқда

— — — — / — — — —

Бизнинг колхоз яйрашмоқда

— — — — / — — — —

Коллектив иш гуллар сенди

— — — — / — — — —

Қиш чиндан ҳам биздан кетди

— — — — / — — — —

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «мутадорик-мусамман-мақтуъ», ҳар мисраъини 8 дафъа «фаълун» билан ўлчайдилар. Бутун ҳижолярнинг тўлуқ бўлуши бу вазни баситлаштириб бармоқ вазни билан бирлаштирган. Шунинг учун бу вазни бармоқ ва аруз системалари орасида муштарак бир вазн деб қабул қилиш мумкун.

II. Бу вазн такрорсиздир, ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 3+5 тарзида иккига бўлунади:

Биринчи бўлуми — V V — —

Иккинчи бўлуми — — — тўпламидан иборатдир:

Ишларимизни бўлдурдиқ,

Душманимизни сўлдурдиқ,

Бизда зафарлар кулмакда,

Бизда планлар тўлмоқда.

Бизда курашсиз дам йўқдир,

«Ёв кўп экан» деб ғам йўқдир,

Кўзларимизда нам йўқдир,

Бизда зафарлар кулмакда,

Бизда планлар тўлмоқда.

Ўлчови:

Ишларимизни бўлдурдиқ (бакка бако бак бакко бак)

— V V — — * — — —

Душманимизни сўлдурдиқ

— V V — — * — — —

Бизда зафарлар кулмакда

— V V — — * — — —

Бизда планлар тўлмоқда

— V V — — * — — —

Бизда курашсиз дам йўқдир

— V V — — * — — —

«Ёв кўп экан» деб ғам йўқдир

— V V — — * — — —

Кўзларимизда нам йўқдир
 – V V – – * – – –
Бизда зафарлар кўлмакда
 – V V – – * – – –
Бизда планлар тўлмоқда
 – V V – – * – – –

Араб-эрон арузида бу вазннинг оти «Сарий-матвий-макшу-мақтуъ»дир. «Муфтаилун мафъулун фаъ» билан ўлчайдилар.

Шуни тескарига, яъни 3+5 га айлантирганда бундан музикалироқ бир вазн чиқади:

Нам йўқдир кўзларимизда
 (бако бак бакка бако бак)
 – – – * – V V – –
Ғам йўқдир ўзларимизда
 – – – * – V V – –
Тўлмоқда бизда планлар
 – – – * – V V – –
Кулмакда бизда зафарлар
 – – – * – V V – –

Тўққузлик туркуми

Бу туркумда ҳам икки вазн бор:

I. Биринчисида ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+4 тарзида иккига бўлунади.

Биринчи бўлум – V V – –

Иккинчи бўлум – V V – тўпламидан иборатдир. Демак, бу вазнда – V V – – тўпланининг иккинчи дафъа қайтарилишида бирта (–) тўлуқ ҳижо тушуб қолади.

Ишларимизни бўлдураимиз
 (бакка бако бак бакка бако)
 – V V – – * – V V –
Юзларимизни кулдураимиз
 – V V – – * – V V –
Соғ била «сўл»ға зарба бериб
 – V V – – * – V V –
Пахта планини тўлдураимиз.
 – V V – – * – V V –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-ас-

рам-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъни «фаа фаулун фаа фаул» билан ўлчайдилар.

II. Иккинчидан, ҳар мисраъ V — — тўпламининг «ист»-сиз уч дафъа такроридан ҳосил бўлади:

*Йигит ўртоғим менга боқди,
Жуда жиддий бир ранг тақди.
Деди: мен билан сен борайлик,
Планни тузукрак қурайлик.
Кураш майдонига кирайлик,
Ки синфий ёви камбағални,
Енгиб чиқмасин бўл жадалдан.*

Ўлчови:

*Йигит ўртоғим менга боқди,
V — — V — — V — —
Жуда жиддий бир ранг тақди*.
V — — V — — V — —
Деди: мен билан сен борайлик,
V — — V — — V — —
Планни тузукрак қурайлик.
V — — V — — V — —
Кураш майдонига кирайлик,
V — — V — — V — —
Ки синфий ёви камбағални,
V — — V — — V — —
Енгиб чиқмасин бўл жадалдан.
V — — V — — V — —*

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусаддас-солим» бўлиб, ҳар мисраъни уч дафъа «фаулун» билан ўлчайдилар.

Ўнликлар туркуми

Бу туркумда етти вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда бир мисраъ 4 қисқа ва олти тўлуқ ҳижо-нинг «ист»сиз ва аралаш тизилишидан ҳосил бўлади:

— — V V — V — V — —

Бу чиройлик вазннинг исми араб-эрон арузида «Ҳазаж-мусаддас-ахраб-макфүф-мақсур»дир.

* Форси(й)ча *ранг* бир ҳижо бўлиб, бир чўзги ва уч товушдан тузулган. Юқорида кўрсатганимиз қоидага кўра бир ярим (бир тўлуқ бир қисқа) ҳижо қийматида юради.

Исмидан онглашилгани каби, асосан, ҳазаж баҳридан саналгани ҳолда арабларда йўқдир. Эрон шеъриси бу вазнда чиройлик маснавийлар бор. Низомий, Хусрав, Жомӣ(ӣ) каби эрон ва ҳинд-эрон шоирларининг «Лайло, Мажнун» дostonлари шу вазнда ёзилган. Фузули(ӣ) ва Навоийининг ҳам «Лайло, Мажнун» дostonлари шу вазнда.

*Кун гарм бўлуб ҳалоки жонга,
Лайли каби ўт солиб жаҳонга.*

Тинмай югуриб қуйун такидин,
Ўт узра оёғи куймагидин.*

*Хуршид ҳароратидин анжум**
Ер сояси остида бўлуб гум.*

*Тоғдин киши ким тилаб нишони,
Бир тўда қизил кул онглаб ани*

*Жисминдағи оташин камарлар***
Андоқки кул ичра ўт кўмарлар.*

(Навоийининг «Лайло, Мажнун» идан)³⁰

Ўлчови:

*Кун гарм бўлуб ҳалоки жонга,
— — V V — V — V — —*

*Лайли каби ўт солиб жаҳонга.
— — V V — V — V — —*

*Тинмай югуриб қуйун такидин,
— — V V — V — V — —*

*Ўт узра оёғи куймагидин.
— — V V — V — V — —*

*Хуршид ҳароратидин**** анжум...
— — V V — V — V — —*

*Андоқки кул ичра ўт кўмарлар³¹.
— — V V — V — V — —*

Эрон шоирлари бу вазнда асар ёзганда мисраъларидан

* Қуйун — ел; так — югуриш, чопиш; бул «такидин» сўзида чўзгини ясама чўзиш бор.

** Хуршид — қуёш, анжум — юлдузлар.

*** Оташин камарлар — оловли камар.

**** Бу парчадаги «ҳароратидин» сўзида (ти) ҳижоси, «тўда» сўзида (тў) ҳижоси ғайритабиий чўзилади.

бир ҳижо тушуриб, тўққузликқа айлантирадилар. Бунга «Сактамалиҳ» исмини берадилар ва ёқтирадилар. Бу бир ҳижо камайтириш, албатта, мисраънинг биринчи ярмисини ташкил қилган V V – ҳижоларни тўрт тўлуқ ҳижога айлантириш билан бўлади:

— — — — шундай бўлгач, — — V V – V – V — — тарзида давом этган мисраълардан биртаси — — — — V – V — — формасига киради.

Буни Фузули(й) билан Навойида ҳам кўп учратиш мумкин. Мана Навойидан мисол:

*Тирноқларин чу юзга қўйди,
— — V V – V – V — —
Тирноқ тирноқча ерлар ўйди.
— — — — V – V — —*

Бу вазннинг эрон-араб арузида исми «ҳазаж-мусаддас-ахраб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафувлу мафойилун фаувлун» билан ўлчайдилар.

II. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлум — — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Демак, бу вазнда ҳар мисраъ — — V — — тўпламининг бир «ист» воситаси билан икки дафъа қайтарилишидан ҳосил бўлади. Бизда баъзан бир мисраънинг тизилиши шундайдир: — — V — — * — — V — —

*Арзим ни ай тай боди сабо га
— — V — — * — — V — —
Биздан дуо денг ул бе вафо га
— — V — — * — — V — —
Эй ё рижо ним бе меҳ рэкан сан
— — V — — * — — V — —
Раҳм ай ламас сан ман мубталого
— — V — — * — — V — —*

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-аслам»дир. Ҳар мисраъини икки дафъа «фаълун, фаулун» билан ўлчайдилар.

III. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлumi — V – V – тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — V –V – * – V –V–

Чиқди сабзалар лолалар билан,
– V – V – * – V – V –
Қолди лолалар золалар билан,
– V – V – * – V – V –
Кўзга жилвагар янги бир жаҳон,
– V – V – * – V – V –
Боғу бўстон, боғу бўстон.
– V – V – * – V – V –

Наҳрлар тошар азмлар каби,
– V – V – * – V – V –
Шаҳарлар яшар базмлар каби,
– V – V – * – V – V –
Ўлка яшнаган, чехралар чаман,
– V – V – * – V – V –

Ҳар саҳар қуёш юксалар экан.
– V – V – * – V – V –
Нағмалар учар, нағмалар учар,
– V – V – * – V – V –
Пахтакорлар, пахтакорлар,
– V – V – * – V – V –
Ортда қолмасин пахтазорлар
– V – V – * – V – V –

*Н. Раҳимий*³²

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мутадорик-мусамман-махбун-мақтуъ»дир. Ҳар мисраъини икки дафъа «фоилун фаал» билан ўлчайдилар.

IV. Бунда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V – V – – тўпламидан иборатдир. Демак, бу вазнда ҳар мисраъ V – V – – тўпланининг икки дафъа такроридан ҳосил бўлади.

Саҳар чаманда насим эсаркан,
V – V – – * V – V – –
Гул узра бир қуш сурур оларкан,
V – V – – * V – V – –
Ҳаёт ҳар ён қадам босаркан,
V – V – – * V – V – –
Биз иккимиз ҳам ғурурлар-ла,
V – V – – * V – V – –
Сурурлар-ла оёқ босардиқ,
V – V – – * V – V – –
Вазифамизга қараб борардиқ.
V – V – – * V – V – –

Бу вазнининг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-мақбуз-аслам»дир. Икки дафъа «фаулу фаълун» билан ўлчайдилар. Тожик шоирларидан бухороли Исмат³³ бунинг икки мисраъини бир мисраъ қилиб, уч «ист» воситаси билан 5+5+5+5 тарзида тўртга бўлган ва йигирмаликка чиқарган.

Бир мисраъ: V – V – – * V – V – – * V – V – – * V – V – –. Хоразмлик Комилнинг³⁴ ҳам мазкур Исматга тақлидан бир ғазали бор.

V. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V – V V– тўпламидан иборатдир.

Бир мисраъ: V – V V – * V – V V –

Қуёш нақадар гўзал куладир,

*V – V V – * V – V V –*

Қараб тепанинг чаман бошидан.

*V – V V – * V – V V –*

Бунинг исми «Вофир-мураббаъ-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «муфоалатун» билан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми – V V – – тўпламидан иборат бўлади. Бир мисраъ – V V – – * – V V – –

Эй юзи насрин қомати шамшод,

*– V V – – * – V V – –*

Неча қилурсан жонима бедод.

*– V V – – * – V V – –*

Сен каби пуркор шеваси бисёр,

*– V V – – * – V V – –*

Билмади эй ёр ҳеч киши ёд...

*– V V – – * – V V – –*

Жаврда нодир, зулмда моҳир,

*– V V – – * – V V – –*

Ишвада қодир, ғамзада устод.

*– V V – – * – V V – –*

Бобир³⁵

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-асрам» бўлуб, ҳар мисраъини икки дафъа «фаа, фаулун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнининг ҳар мисраъида икки дафъа қайта-

рилган V V — — тўпламининг бош томонидан — — «қўш ҳижо» қўюлади. «Ист»и йўқдир.

Бир мисраъ: — — V V — — V V — —

Су(в) бўйида сассиз ва садосиз,

— — V V — — V V — —

Юлдуз каби хуш жозиба бир қиз,

— — V V — — V V — —

Ястанмиш эди сабзалар узра,

— — V V — — V V — —

Шўх кўзларини, ноз ила ўйнаб.

— — V V — — V V — —

Учган капалакларга тикарди

— — V V — — V V — —

Нур шохчасидек пармоғи бирла

— — V V — — V V — —

Ўйлабгина сочларни тарарди.

— — V V — — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусад-дас-ахраб-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу ма-фоййлу фаулун» билан ўлчайдилар.

Ўнбирликлар туркуми

Бу туркумда ўн вазн бор. Ҳаммаси «ист»сиз.

I. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V — — тўплами уч дафъа қайтарилиб, охирисидан сўнг ҳижо тушуб қолади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — .

Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур,

— V — — — V — — — V —

Қоши қаддими жафодин ё қилур,

— V — — — V — — — V —

Мен вафоси ваъдасига шод мен,

— V — — — V — — — V —

Ул вафо билмамки қилмас ё қилур.

— V — — — V — — — V —

Лутфий³⁶

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Рамал-мусад-дас-маҳзуф» бўлиб, ҳар бир мисраъини «фоилотун фоилотун фоилун» билан ўлчайдилар.

II. Бу вазннинг ҳар мисраъида V V — — тўплами уч

дафъа қайтарилади. Учинчи дафъа охириги тўлуқ ҳижо тушуб қолади.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V V —.

Бу вазнда мисраънинг биринчи қўш ҳижоси бўлган VV ни баъзи мисраъларда — V формасига солиш ҳам мумкин бўлгани каби, охириги V V — тўпламни — — формасига солиш ҳам мумкин.

Ким эди Боқийи Тархон билингиз

V V — — V V — — V V —

Билибон қисса сариға келингиз

V V — — V V — — V V —

Ўзи Абдул Алибек фарзанди

V V — — V V — — — —

Қурратул айни бажоҳ пайванди

— V V — — V V — — — —

Отаси давлатида мирзоёе

V V — — V V — — — —

Ҳар замон бошида бир савдоёе

— V V — — V V — — — —

(Муҳаммад Солиҳ)³⁷

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусаддас-махбун-маҳзуф»дир. Ҳар мисраъини «фаилотун фаилотун фаилун» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳар мисраъ бир ҳижо тўпламининг такроридан эмас, беш қисқа ва олти тўлуқ ҳижонинг «ист»-сиз ва аралаш тизулишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: —V — — V— V — V V —.

а) бу мисраънинг биринчи қўш ҳижосини VV формасига солиш ҳам мумкин.

б) мисраънинг охиридаги V V — ҳижоларини — — формасига солиш ҳам мумкин, буларнинг ҳаммаси бир вазн саналади.

Демак, бу вазн:

— V — — V — V — V V —

V V — — V — V — V V —

— V — — V — V — — —

формаларининг ҳаммасидан иборатдир. Бу вазнда рамкани бу қадар кенг олишга сабаб мазкур уч формадаги ўзгаришларнинг оҳангида сезилмаслик даражада бўлгандир.

*Ул парининг ҳаримиға гузар эт,
Мени девона ҳолидин хабар эт.*

*Дегил аввал анга саломимни,
Яна арз айла бу паёмимни.*

*Ким санго номалар равон қилдим,
Ҳолатимнинг барин баён қилдим.*

(Бобир)³⁸

Ўлчови: *Ул на рининг ҳари мига гуза р эт,
— V — — V — V — V V —*

*Мени дево на ҳолидин хаба р эт.
V V — — V — V — V V —*

*Деги л аввал анга сало мимни,
V V — — V — V — — —*

*Яна арзай ла бу паё мимни.
V V — — V — V — — —*

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Хафиф-махбун-мақтуъ»дир. Ҳар мисраъини «фаилотун мафоилун фаилун» билан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳам такрор ва «ист» йўқ. Бир мисраъ уч қисқа ва саккиз тўлуқ ҳижонинг аралаш тизилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — V — — V — V — — — —.

Бунда ҳам мисраънинг бошида бўлган қўш ҳижони V V формасига айлантириш мумкун.

*Боғ аро гул юзингни сен очғанда
— V — — V — V — — — —*

*Лолалар чехрасида қон қолмайдир.
— V — — V — V — — — —*

*Сочларингни тараб йипар сочғанда
— V — — V — V — — — —*

*Мушки анбарга қадру сон қолмайдир.
— V — — V — V — — — —*

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Хафиф-мушаъс» бўлиб, ҳар мисраъини «фоилотун мафоилун мафъулун» билан ўлчайдир.

V. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V V — тўплами уч дафъа такрор этилади ва учинчи тўпламдан учинчи ҳижо тушиб қолади.

Бир мисраъ: — V V — — V V — — V —.

Шоир Муқимийнинг «Андижон зилзиласи тарихи» билан
икки-уч ҳажвияси ва шу қатордан «Танобчи»си шу вазнда:

Саллалари бошларида оқ сават,
– V V – – V V – – V –

Кўрна тагида ҳама ўн уч қават,
– V V – – V V – – V –

Қайсики қишлоққа тушар отидин,
– V V – – V V – – V –

Элни йиғиб воқиф этар зотидин.
– V V – – V V – – V –

Дерки, кўзунга ҳали кал жўжаман,
– V V – – V V – – V –

Махдум Абзамлик ўзим хўжаман,
– V V – – V V – – V –

Бизларга Эрхуб бўладурлар тоға,
– V V – – V V – – V –

Аммамизни эрларидир Нурота.
– V V – – V V – – V –

Муқими(й)³⁹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Сарий-мусад-
дас-матви-мавқуф» бўлиб, ҳар мисраъини «муфтаилун
муфтаилун фоилун» билан ўлчайдир.

VI. Бу вазннинг ҳар мисраъида V – – тўплами тўрт
дафъа такрор этилади ва тўртинчи тўпламидан сўнгги ҳижо
тушиб қолади.

Бир мисраъ: V – – V – – V – – V –.

Эрон адабиётида Фирдавси(й)нинг «Шоҳнома»си, Низо-
ми(й)нинг «Искандарнома»⁴⁰си ва бир кўп жангномалар шу
вазнда ёзилган. Қадим уйғур адабий ёдгори бўлган «Қутадғу
билиги» билан Навоийнинг «Искандарнома»си ҳам шу вазнда.

Сабо эснайур, кўр, ёғоч енг солур,
V – – V – – V – – V –

Булут йиғла юрда чечаклар кулур,
V – – V – – V – – V –

Бу мундоғ чечакликда кўнглум бугун.
V – – V – – V – – V –

Сенинг бирла ўлтуруб овунмоқ тилар
V – – V – – V – – V –

*Рабғузий**

* Миён Бузрук бу парчани бармоқ ва аруз вазнларининг аралашга-
нидан ҳосил бўлган деган, янглишдир. Юқорида бу ҳақда сўз бўлди.

Пари чехралар кўн жафо қилдилар,
V — — V — — V — — V —
Гаму дард ила мубтало қилдилар,
V — — V — — V — — V —
Менинг рўзгорим қаро қилдилар,
V — — V — — V — — V —
Жафокорлар дур жафокорлар.
V — — V — — V — — V —

Муҳаммад Алихон⁴¹

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутақориб-мусамман-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «фаулун фаулун фаулун фаул» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазннинг ҳар мисраъида V — — — тўплами уч дафъа такрор этилади, бироқ учинчи дафъа тўпламнинг охириги бир ҳижоси тушиб қолади.

Бир мисраъ: V — — — V — — — V — —.

Форсчада Низоми(й), Жоми(й), Хусравларнинг «Хусраву Ширин»лари шу вазндадир. Навойининг «Фарҳоду Ширин»и ҳам шу вазндадир.

Бу дам ким бўлди савдойи димоғи,
V — — — V — — — V — —
Маразларга тўланди жисми доғи.
V — — — V — — — V — —
Кўнгулда қолмади сабру қарори,
V — — — V — — — V — —
Элигдин борди барча ихтиёри.
V — — — V — — — V — —

(Навоий)⁴²

Араб-эрон арузида бунинг исми «Ҳазаж-мусаддас-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини «мафойилун-мафойилун-фаулун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазнда ҳар мисраъ беш қисқа ва олти тўлуқ ҳижонинг аралаш тизилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V — — V — V — V V — —.

Сенинг оразингни боғ аро кўргач,
V — — V — V — V V — —
Гулу ё суманга ким соладир кўз.
V — — V — V — V V — —

Менинг ғамли оху нолаларимни,
V — — V — V — V V — —
Сабо сўйлабе(р) хабар санамимга.
V — — V — V — V V — —

Араб-эрон арузида бунинг исми «Музорий-мусаддас-макфуф-маҳзуф»дир. Ҳар мисраъини «мафойилу фоилоту фаулун» билан ўлчайдилар.

IX. Бу вазнда ҳар мисраъ 5+6 тарзида иккига бўлунади, фақат ораларида «ист» бўлмайди.

Биринчи бўлум — — V — V — ;

иккинчи бўлум V V — — тўпламидан иборат бўлади:

Мисраъ: — — V — V — V V — — .

Кулбамда бир нафас ўтиролмасдан
— — V — V — V V — — —

Ҳижрон жафоларин гапуролмасдан
— — V — V — V V — — —

Дарров чиқиб келиш бу зулумдир, бу
— — V — V — V V — — —

Мендек асир учун ўлумдир бу.
— — V — V — V V — — —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мунсарих-мусаддас-ахраб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу фоилоту мафойилун» билан ўлчайдилар.

X. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 5+6 тарзида иккига бўлунади:

Биринчи бўлуми — — V V — — ;

иккинчи бўлуми V — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — — V V — — * V — V — — .

Бизларда курашлар зафар ўпушган,
— — V V — — * V — V — —

Бизларда зафарлар кураш қучушган.
— — V V — — * V — V — —

Отган ўқумиздан ҳадаф⁴³ қочолмас,
— — V V — — * V — V — —

Чеккан тифимиздан тараф қочолмас.
— — V V — — * V — V — —

Бу вазнининг араб-эрон арузида исми «Қариб-мусаддас-ахраб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу мафойилу фоилотун» билан ўлчайдилар.

Ўн икки ҳижоликлар туркуми

Бу туркумда 12 вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда ҳар мисраъда V V – тўплами учта ярим «ист» билан тўрт дафъа такрор этилади. Ярим «ист»ларда турмай ўтуш ҳам мумкун.

Бир мисраъ: V V – V V – V V – V V –.

Борамиз, борамиз далаларни ёриб,

V V – V V – V V – V V –

Ватан ишларини тузатиб, бажариб,

V V – V V – V V – V V –

Мана чашмаларин кулишиб оқиши,

V V – V V – V V – V V –

Гулу лолаларин безагин тақиши.

V V – V V – V V – V V –

Қуёшин азамат сочучи кўзига,

V V – V V – V V – V V –

Мана боғчаларин севиниб боқиши,

V V – V V – V V – V V –

Далаларни ўйунга солиб борамиз,

V V – V V – V V – V V –

Ишимизни назарга олиб борамиз.

V V – V V – V V – V V –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мутадорик-мусамман-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт «фаилун» билан ўлчайдилар.

Қадим эрон шоирлари бу вазнга «Номатбуъ» (яъни, ёқимсиз) деб, бунда жуда оз шеър ёзганлар. Сўнгги асрларда баъзилари икки мисраъни бир мисраъ қилиб, уни 24 лик вазнга чиқариб шеър ёздилар.

Машҳур Бедилнинг мана шу йигирматўртлик «Номатбуъ»да жуда ёқимли парчалари бор.

II. Бу вазнда ҳар мисраъ – V – – V – тўпламининг «ист»сиз икки дафъа такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: – V – – V – – V – – V –.

Сурмадан кўзларини қаро қилдилар,

– V – – V – – V – – V –

Бизни юз дард ила мубтало қилдилар.

– V – – V – – V – – V –

Биз дуо айлаганда сўкуб ўтдилар,
– V – – V – – V – – V –
Биз вафо излаганда жафо қилдилар.
– V – – V – – V – – V –

Ҳашмат⁴⁴

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутадорик-мусамман-солим» бўлуб, ҳар мисраъини тўрт «фоилун» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳар мисраъда V – тўплами олти дафъа «ист»сиз такрор этилади.

Бир мисраъ: V – V – V – V – V – V –.

Фироқ аламлари билан саҳаргача
V – V – V – V – V – V –
Олов тиконлар узра талпинар эдим.
V – V – V – V – V – V –
Сенинг гўзал қулушларингни ёд этиб,
V – V – V – V – V – V –
Замон-замон кўнгулни шод этар экан.
V – V – V – V – V – V –
Видоё этиб жўнаш замонин эслагач,
V – V – V – V – V – V –
Яна заҳарли ёш тўкар, турар эдим.
V – V – V – V – V – V –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусаддас-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «мафоилун» билан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳар мисраъ иккита «ярим ист» билан 4+4+4 тарзида уч бўлумга бўлунади. Ҳар бўлума – – V – тўпламидан иборатдир.

Бир мисраъ: – – V – – – V – – – V –.

Чиқдинг саҳар том устига юзни очиб,
– – V – – – V – – – V –
Тер дондан гулбарг уза шабнам сочиб.
– – V – – – V – – – V –
Оқ танни оқ кўйлак қучиб олган эди,
– – V – – – V – – – V –
Рашки менинг бағримға ўт солган эди.
– – V – – – V – – – V –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусаддас-солим» бўлиб, уч дафъа «мустафъилун» билан ўлчайдилар.

V. Бу вазннинг бир мисраъи — V — — тўпламининг уч дафъа «ист»сиз такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — — .

*Кел эшит, жоним, дилимнинг можаросин,
— V — — — V — — — V — —*

*Бир боқиб қил чора дарди бедавосин.
— V — — — V — — — V — —*

*Бир табассум нури бирла кетгиз, эй гул,
— V — — — V — — — V — —*

*Булбули шўриданинг бахти қаросин.
— V — — — V — — — V — —*

(Равнақ)⁴

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусад-дас-солим» бўлиб, ҳар мисраъини уч «фоилотун» билан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳар мисраъ V — — — тўпламининг уч дафъа «ист»сиз такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V — — — V — — — V — — — .

*Енгиб чиқдиқ кураш майдонида, биздан
V — — — V — — — V — — —*

*Зафар байроғини ҳеч ким ололмайди.
V — — — V — — — V — — —*

*Букулмас азмиғиз бор, чин қадамлар-ла
V — — — V — — — V — — —*

*Юрармиз, йўлни тоғлар ҳам тўсолмайди.
V — — — V — — — V — — —*

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Ҳазаж-мусад-дас-солим» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «мафойилун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V V — тўплами уч дафъа «ист»сиз такрор этилади.

Бир мисра: — V V — — V V — — V V — .

*Ўлтурайин қайда эса йўл тушаринг,
— V V — — V V — — V V —*

*Балки тушар мен сари ҳам бир назаринг.
— V V — — V V — — V V —*

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусад-дас-матви» бўлиб, ўлчови уч дафъа «муфтаилун»дир.

VIII. Бу вазнда ҳар мисраъ V — — V — — тўпламининг «ист»сиз икки дафъа такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисра: V — — V — — V — — V — —.

Яна сенсиз оҳим ўти шуъла зандир

V — — V — — V — — V — —

Ки гардунға ҳар учқун оташ фикандир.

V — — V — — V — — V — —

Кириб ҳуж рам ичра кулу ўтни кўрсанг,

V — — V — — V — — V — —

Бу сўзон кўнгул ул бир озурда тандир.

V — — V — — V — — V — —

Қаён борса кўнглум анинг дардин истар,

V — — V — — V — — V — —

Недин ким мусофирга майли ватандир.

V — — V — — V — — V — —

(Навойи)⁴⁶

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутадорик-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «фаулун» билан ўлчайдилар.

IX. Бу вазннинг ҳар мисраъида иккита — V V — тўпламининг орасида битта —V—V тўплами ўрунлашган бўлади, «ист» йўқ.

Бир мисра: — V V — — V — V — V V —.

Сайра гўзал қуш, очилди тоза чаман,

— V V — — V — V — V V —

Оч, қанот оч, уч, ки синди эски қафас.

— V V — — V — V — V V —

Эски асоратли нолаларни унут,

— V V — — V — V — V V —

Қайғули сайрашларин замони эмас.

— V V — — V — V — V V —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мунсарих-мусаддас-матви» бўлиб, ҳар мисраъини «муфтаилун фоилоту муфтаилун» билан ўлчайдилар.

X. Бу вазннинг ҳар мисраъида иккита V V — — тўпламидан кейин бир V — V — тўплами келади. «Ист» бўлмайди.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V — V —.

Бу вазннинг биринчи қўш ҳижоси бўлган V V ни баъзи мисраъларда — V формасига солиш ҳам мумкин.

Беракўр ул санамимдан сабо хабар,
V V — — V V — — V — V —
Ки фироқи мени бағримни ёндирар.
V V — — V V — — V — V —
Сол кўзимга қадаминг ғуборини,
— V — — V V — — V — V —
Йўқса ҳижрон мени тез кунда ўлдирар.
— V — — V V — — V — V —

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Жадид-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «файлотун файлотун мафоилун» билан ўлчайдилар.

XI. Бу вазннинг ҳар мисраъида иккита V V — тўпламининг орасида бир V — V — тўплами ўрунлашган бўлади.

Бир мисраъ: V V — — V — V — V V — —.

Бунда ҳам мисраънинг биринчи қўш ҳижоси бўлган VV ни баъзи мисраъларда — V формасига солиш мумкин.

Беракўр бир хабар сабо санамимдан,
V V — — V — V — V V — —
Ки фироқинда чиқди жон баданимдан.
V V — — V — V — V V — —

Юзи васли чаман-чаман гулим эрди,
V V — — V — V — V V — —
Менга бер мужда нозанин чаманимдан⁴⁷.
V V — — V — V — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Хафиф-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «файлотун мафоилун файлатун» билан ўлчайдилар.

XII. Бу вазннинг ҳар мисраъида V — — V тўплами икки дафъа такрор этилиб, — V — — тўплами унга қўшулади.

Бир мисраъ: V — — V V — — V — V — —.

Курашлар ва заҳарлар-ла бирга ўсдик,
V — — V V — — V — V — —
Бутун тескариликлар-ла йўлни тўсдик,
V — — V V — — V — V — —
Не очлик била бизларга қўрқу солмоқ,
V — — V V — — V — V — —
Не ўтлар-ла, ўлумлар-ла ўчни олмоқ,
V — — V V — — V — V — —
Нолиб бўлмади душманга бир нафас ҳам⁴⁸.
V — — V V — — V — V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Қариб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафойилу мафойилу фоилотун» билан ўлчайдилар.

РУБОЪИ ВАЗНИ

Эрон шеърларида вазн эътибори билан нисбатан собит бир вазиятга эга бўлмагани классик рубоъидир.

Қадим эрон халқ адабиётига мансуб бўлганига шубҳа қилмаганимиз бу тарз шеърнинг вазни, юқорида кўрсатганимиз «арузи(й) хусусияти» рамкасига юз фоиз кирмайди ва кира олмайди.

Яъни рубоъи вазнининг ҳар мисраъида ҳижолаар сон ва сифат эътибори билан айна миқдор ва айна тартибда бўлмайди.

Рубоъи вазнида бир мисраъ ўн ҳижолик бўлган ҳолда иккинчи мисраъ 13 ҳижоли бўла олади ва қисқа, тўлуқ ҳижо тартибини ҳам буза олади. Рубоъи вазни эрон халқ шеърининг жуда кўп севилган, жуда кенг тарқалган жонли бир вазни бўлгани учун буни аруз рамкасига киргизиш мумкин бўлмаган.

Фикримча, ўз кабинетларида ўтириб бу вазни аруз рамкасига олишга урунган схоластик аруз қоидачилари халқ орасига киргач, рамканинг титилиб қолганини кўрганлар ва ташаббуснинг имконсизлигини кўргач, бошқача чора топганлар:

Рубоъи учун йигирма тўрт вазн чиқарганлар ва у йигирма тўрт вазннинг ҳар бирига бир исм таққанлар, ундан кейин ҳаммасини «бир вазн» санаганлар! Яъни бир рубоъи учун шу «йигирма тўрт» вазннинг ҳар қандай тўрттасини олиш мумкин, деганлар. Бу йигирма тўрт вазннинг музика эътибори билан, асосан, бир бўлми уларнинг шундай бир ҳукум беришларига ёрдам этган.

Мен бу йигирма тўрт вазни ўзбек тилининг «мад»-сизлик хусусиятларига қараб ўн бешга тушириб, тубандаги схемани туздим:

«Рубоъи вазлари»нинг схемаси

1. ---	---	-----	}	ўнлик
2. -- V	V ---	-----		

3.	---	---	V V	-----	}	ўн бирликлар
4.	---	- V	- V	-----		
5.	---	---	V -	V ----		
6.	-- V	---	V V	-----		
7.	---	-----	- V V	-		
8.	-- V	V -	-----	V V -	}	ўн иккилик
9.	-- V	V -	V -	V ----		
10.	-- V	V -	- V V	-----		
11.	---	- V	- V	- V V -		
12.	---	---	V V	- V V -		
13.	-- V V	---	V V	- V V -	}	ўн учлик
14.	---	---	V V	- V V -		
15.	-- V	V -	V -	V - V -		

Энди бир-икки мисол берайик:

Май таркини қилғали паришондур ман,
 -- V V - V - V -----
Билмам қилур ишимни, ҳайрондур ман,
 -- V V - V - V -----
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
 -- V V -- V - V -----
Мен тавба қилиб мену пушаймондир ман.
 -- V V - V - V -----

(Бобир)⁴⁹

Ғам дафъи учун соғари саҳбо⁵⁰ яхши
 -- V V -- V V -----
Ҳам суҳбат анга ҳамдами доно яхши.
 -- V V -- V V -----
Бу базм агар онлар ила топса вужуд,
 -- V V -- V V -----
Май сунғали бир соқийи барно яхши.
 -- V V -- V V -----

(Хувайдо)⁵¹

Андин бери ким қошимда ёрим йўқтур,
 -- V V - V - V -----
Ҳижронида жуз нолайи зорим йўқтур,
 -- V V - V - V -----
Дашт ичра қуюн каби қарорим йўқтур,
 -- V V - V - V -----
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.
 -- V V - V - V -----

(Навоий)⁵²

Ўнучликлар туркуми

Бу туркумда биргина вазн мавжуд бўлиб, у ҳам «ист»-сиздир. I. Юқоридида кўрганимиз ўниккиликларнинг тўққузинчи вазнига бир тўлуқ ҳижо (-) қўшулиши билан тузилади. «Ист» йўқ.

Бир мисраъ: - V V - - V - V - V V - - .

*Кўнглум аро бир ажаб муҳол ҳавасдур,
- V V - - V - V - V V - -*

*Лабларидин ким ҳусули мумкун эмасдур.
- V V - - V - V - V V - -*

*Турмади тан чок-чок уйида кўнгулким,
- V V - - V - V - V V - -*

*Телба қуш ул, бул - ушалған эски қафасдур...
- V V - - V - V - V V - -*

*Куйса Навойи фироқ аро неажаб ким,
- V V - - V - V - V V - -*

*Ул итик ўтдур, бу айни заъфда хасдур⁵³...
- V V - - V - V - V V - -*

(Навойи)⁵⁴

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мунсарих-мусамман-матви-манхуз» бўлиб, ҳар мисраъини «муфтайлун фоилоту муфтайлун фаъ» билан ўлчайдилар.

Ўнгүртликлар туркуми

Бу туркумда 14 вазн бор.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзда иккига бўлунади.

Ҳар бўлуми V - - V - - - тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: V - - V - - - * V - - V - - - .

*Юзингдек қамар йўқдир, қадингдек шажар йўқдир,
V - - V - - - * V - - V - - -*

*Шажар бўлса ҳам анда лабингдек самар йўқдир.
V - - V - - - * V - - V - - -*

*Кўзим ашқининг руди⁵⁵ агар тунду тез андоқ,
V - - V - - - * V - - V - - -*

*Ки гар уйқу кўз сари келур ҳам гузар йўқдир.
V - - V - - - * V - - - V - - -*

Отин тутсалар ногоҳ кетар ўйла ҳушим ким,
V — — V — — — * V — — V — — —

Бадан ичра руҳимдин дегайсан асар йўқдир.
V — — V — — — * V — — V — — —

Кўнгул сўрғали келдинг табибо шуни билким,
V — — V — — — * V — — V — — —

Ул оворадин сендек менга ҳам хабар йўқдир.
V — — V — — — V — — V — — —

(Навойи)⁵⁶

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Тавил-мусамман-солим» бўлиб, икки дафъа «фаулун мафойилун» билан ўлчайдилар.

Бунинг V — — V — — — бўлимларида тўртинчи ўринда турган қисқа ҳижони бешинчи ўринга ўтказиш билан V — — — V — — — формасида янги бир вазн чиқардилар ва «Рамал-мусамман-маҳзуф» атаб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафойилун фаулун» билан ўлчайдилар. Бунинг музикада юқоридаги вазндан айирмаси йўқ.

II. Бу вазн тамоман I вазннинг ўзидир. Бироқ иккинчи бўлумнинг олтинчи ҳижоси V га айланади.

Бир мисраъ: V — — V — — — * V — — V — V — .

Чаман ичра бир булбул тонг отганда сайради,
V — — V — — — * V — — V — V —

Ки ёзнинг насимидан гулу лола яйради.
V — — V — — — * V — — V — V —

Булут соя солганда кўкатларни бошиға,
V — — V — — — * V — — V — V —

Гул очди табассумлар самонинг қуёшиға.
V — — V — — — * V — — V — V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Тавил-мусамман-мақбуз» бўлиб, ҳар мисраъини «фаулун мафойилун фаулун мафойилун» билан ўлчайдилар.

Бизча, буни айрим бир вазн санаш мувофиқ эмас. Ё биринчи вазнга ё бундан сўнгра келадиган учинчи вазнга қўшиб юбориш мумкин.

III. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлumi V— V—V— тўпламидан иборатдир.

Бир мисраъ: V — — V — V — * V — — V — V — .

Қуёш зар қанотларин қоқаркан майин-майин,
*V — — V — V — * V — — V — V —*
Учар нағмалар учар, қучар ҳисни тинмайин.
*V — — V — V — * V — — V — V —*
Кураш навбаҳордек гўзал нақшлар учун
*V — — V — V — * V — — V — V —*
Кураш оташин кураш келар нашъалар учун.
*V — — V — V — * V — — V — V —*

(Н. Раҳимий)⁵⁷

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Музореъ-мусамман-макфуф-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафоилу фоилот» билан ўлчайдилар.

IV. Бунда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Бироқ, ҳар бўлуми — V — V — — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: —V — V — — — * — V — V — — —.

Гул юзунда зулфунгни боғ аро намоён қил,
*— V — V — — — * — V — V — — —*
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил,
*— V — V — — — * — V — V — — —*
Лола гул қабо жайбин тугмасин очиб гоҳе,
Гул ёқосини чок эт, ғунча бағрини қон қил.
*— V — V — — — * — V — V — — —*
Соқиё юзинг акси қилди бодани гулгун,
*— V — V — — — * — V — V — — —*
Доларанг соғар тут базмни гулистон қил.
*— V — V — — — * — V — V — — —*

(Фазлийдан)⁵⁸

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-аштар» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фоилун мафойилун» билан ўлчайдилар.

V. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади, бироқ ҳар бўлумни — —V V — — — тўплами ташкил қилади. Эрон адабиётида Хоқони(й)нинг «Малойин» ва Лоҳутийнинг «Кремл» асарлари шу вазндадир.

Бир мисраъ: — — V V — — — * — — V V — — —.

Май бирла юзинг там-там аҳмарми⁵⁹ экан оё
*— — V V — — — * — — V V — — —*
Ё шуъла аро бир-бир аҳгарми⁶⁰ экан оё,
*— — V V — — — * — — V V — — —*

Ҳар сори қулогингда гавҳарми экан ёхуд

— V V — — — * — — V V — — —

Ҳар жонибда ойнинг ахтарму⁶¹ экан оё.

— V V — — — * — — V V — — —

Рухсоринг узра тердин юз қатраки кўргуздинг,

— V V — — — * — — V V — — —

Гул баргида шабнамдан жавҳарму экан оё.

— V V — — — * — — V V — — —

Кўнглум қушиким қолмиш зулфинг аро саргардон

— V V — — — * — — V V — — —

Савдо тунда учган шаппарму⁶² экан оё.

— V V — — — * — — V V — — —

(Навойи)⁶³

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Ҳазаж-мусамман-ахраб» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафъувлу мафойилун» билан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумини — V — V — — тўплами ташкил қилади.

Бир мисраъ: — V — V — — * — — V — V — —.

Домиға тушмаган кам турфа тузоқчи ҳожим,

— V — V — — * — — V — V — —

Бермайди қилса нася судраб, чатоқчи ҳожим,

— V — V — — * — — V — V — —

Енгил ҳазилни билмас нозу фироқчи ҳожим,

— V — V — — * — — V — V — —

Кўрганда сўфи кундуз, оқшом қароқчи ҳожим,

— V — V — — * — — V — V — —

Минганда ўзни олған эшак улоқчи ҳожим.

— V — V — — * — — V — V — —

(Муқими(й)дан)⁶⁴

Ул ғамзадин ўқ отма онсиз бало қилурсен,

— V — V — — * — — V — V — —

Ҳуснинг билан жаҳонни чун мубтало қилурсен.

— V — V — — * — — V — V — —

(Лутфи(й)дан)⁶⁵

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мунсарих-мусамман-ахраб» бўлуб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафъувлу фоилотун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумини – V V – – V – тўплами ташкил қилади:

Бир мисраъ: – V V – – V – * – V V – – V –.

Шамъу гулу настарин ёд берур бўйидин

– V V – – V – * – V V – – V –

Атрини мушку хўтан касб қилур мўйидин,

– V V – – V – * – V V – – V –

Гул юзидин мунфаъил⁶⁶, сарв қадидин заҳил,

– V V – – V – * – V V – – V –

Ранг олур муттасил лолаю гул бўйидин.

– V V – – V – * – V V – – V –

Жонга қилур юз ситам, кўнглума юз онча ҳам

– V V – – V – * – V V – – V –

Кўз оқизар жўйи ғам шўхи бало жомидин.

– V V – – V – – V V – – V –

(Навоий)⁶⁷

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Мунсарих-мусамман-матви-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «муфтаилун фоилун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлумини V – – V V – – тўплами ташкил қилади.

Бир мисраъ: V – – V V – – * V – – V V – –.

Баҳор ўлди гулим кел кезайлик чаман ичра,

V – – V V – – * V – – V V – –

Қадаҳлар кўтарайлик гулу ёсуман ичра.

V – – V V – – * V – – V V – –

Ўтиб кетди у дамлар ки ер қорға ёпинмиш,

V – – V V – – * V – – V V – –

Ётар эди ўлукдек, ки ётсин кафан ичра.

V – – V V – – * V – – V V – –

Кўеш хандаларидан ҳаёт оқди жаҳонга,

V – – V V – – * V – – V V – –

Ҳаёт шон берадир, шом бу шонли ватан ичра.

V – – V V – – V – – V V – –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-макфуф» бўлуб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафойилу мафойил» билан ўлчайдилар.

Бунинг ҳар бўлумини бир мисраъ қилиб «еттилик» тарзида ёзиш мумкун ва энгилроқдир.

Еттилигининг арузда исми «Ҳажаж-мураббаъ-макфуф»-дир.

IX. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 7+7 тарзида иккига бўлунади, бироқ ҳар бўлумини – V – V V – – тўплами ташкил қилади.

Тонг насими эсаркан боғчаларда кезардинг,

– V – V V – – * – V – V V – –

Лолаларни қучардинг, ғунчаларни ўпардинг.

– V – V V – – * – V – V V – –

Ўйнаб-ўйнаб ўтурғач, сув бўйида узанмиш,

– V – V V – – * – V – V V – –

Сабзаларнинг сочини бармоғинг-ла тарардинг.

– V – V V – – * – V – V V – –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мушокил-мусамман-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фалоту мафоил» билан ўлчайдилар.

X. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 7+7 тарзида иккига бўлунади, бироқ ҳар бўлумини – – V – V V – тўплами ташкил қилади:

Бир мисраъ: – – V – V V – * – – V – V V – .

Сайр эт, қаро кечанинг энг сўнги тин олганин,

– – V – V V – * – – V – V V –

Ҳар соҳада яшаган, тонгнинг ипак кулганин.

– – V – V V – * – – V – V V –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Басит-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мустафъилун фаилун» билан ўлчайдилар.

XII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Бироқ ҳар бўлумини – V – – – V – тўплами ташкил қилади:

Бир мисраъ: – V – – – V – * – V – – – V – .

Нозаним кел букун майли сахро айлагил,

– V – – – V – * – V – – – V –

Лолани шармандау гулни шайдо айлагил.

– V – – – V – * – V – – – V –

Чиқ хиром эт ноз ила кўк чаманлар устида
 — V — — — V — * — V — — — V —
Ёсуманлар устида бир нафас жо айлагил.
 — V — — — V — * — V — — — V —

(Ҳашмат)

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мадид-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фоилотун фоилун» билан ўлчайдилар.

Бундаги ҳижоларнинг жойини ўзгартириш билан тубандаги вазни чиқариш мумкин: — V — — V — — * — V — — V — —.

XIII. Бу вазн «ист»сиздир. Ҳар мисраъида уч дафъа такрор этилган — — V V тўпламига бир — — қўш ҳижоси илова қилинади.

Бир мисраъ: — — V V — — V V — — V V — —.

Ошuftаси мен силсилаи мушки тарингни,
 — — V V — — V V — — V V — —

Мафтуну буна гўшинга осган гуҳарингни,
 — — V V — — V V — — V V — —

Мен йўқ ҳамма эл воласи нозик камарингни,
 — — V V — — V V — — V V — —

Ҳай-ҳай на гўзал қошу на раъно қаду қомат,
 — — V V — — V V — — V V — —

Паҳ-паҳ на бало золими танноз бир офат.
 — — V V — — V V — — V V — —

(Хувайдо)⁶⁸

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳасаж-мусамман-макфуф-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу мафойилу мафойилу фаулун» билан ўлчайдилар.

Эрон шоирлари бу вазнда «Мустазод» (яъни, орттирилган) исм билан яна бир вазн чиқардилар: 14 ҳижодан иборат бўлган ҳар мисраъдан кейин айрим ярим мисраъ тарзида бир —VV— тўплами қўшадилар:

Гул сайрида юз ноз ила дилдор кезарди
 — — V V — — V V — — V V — —

Сармасту тарабнок,
 — — V V — —

Гуллар юзи олдида гирифторм тушарди
 — — V V — — V V — — V V — —

Бемору жигар чок.
 — — V V — —

Гулшандагилар ол юзи тобиндан эмаркан
-- V V -- V V -- V V --

Бир нашьайи савдо,
-- V V --

Май нашьасидек ҳар тарафа завқ сочарди
-- V V -- V V -- V V --

Кўз сархуши бобок.
-- V V --

Кўрганимиз ярим мисраъни ҳар мисраъдан кейин ортдириш ёки ҳар икки мисраъдан кейин ортдириш мумкин.

Қадимги назариячилардан бир кўплари «муस्ताзод»ни ёлғиз шу кўрганимиз вазнга махсус деб биладилар, бошқа вазнларда «муस्ताзод» ёзишни «қоида»га мувофиқ эмас, дейдилар. Бу, албатта, қуруқ бир қоидачиликдан бошқа нарса эмас.

XIV. Бу вазнда ҳам «ист» йўқ. Икки дафъа қайтарилган -- V - V - тўпламининг ўртасида бир VV қўш ҳижонинг ўрун олишидан бу вазннинг бир мисраъи ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: -- V - V - V V -- V - V - .

Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро,
-- V - V - V V -- V - V -

Бу танни ҳажр ташлади юз минг тикан аро...
-- V - V - V V -- V - V -

Булбулни қўймасинки бир ўт ёқди қасдиға,
-- V - V - V V -- V - V -

Ҳар оташин гул ушбу вафосиз чаман аро.
-- V - V - V V -- V - V -

(Навойи)⁶⁹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Музорий-мусамман-ахраб-махзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафъулу фоилоту мафойилу фоилун» билан ўлчайдилар.

Ўнбешликлар туркуми

Бу туркумда тўрт вазн бор.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ уч «ист» билан 4+4+4+3 тарзида тўртга бўлунади:

биринчи бўлум - V V - ;

иккинчи бўлум V - V - ;

учинчи бўлум — V V —;

тўртинчи бўлум — — —.

Бир мисраъ: — V V — V — V — — V V — — — —

Мен била сен бу боғчанинг саҳнасида кезганда

— V V — V — V — — V V — — — —

Икки юрак аламларин кўзга қараб сезганда

— V V — V — V — — V V — — — —

Жилмайишиб очилганин кўрган эдик бир гулнинг

— V V — V — V — — V V — — — —

Тинглаб эдик унинг учун сайраганин булбулни(нг),

— V V — V — V — — V V — — — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-матви-мақтуъ-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «муфтаилун мафоилун муфтаилун мафъувлун» билан ўлчайдилар.

Фикримча, нисбатан комик бир характерга эга бўлган бу вазннинг ҳижо тартибларини тубандагича ўзгартириб, айни характерда бошқа вазнлар чиқариш ҳам мумкун:

V — V — * — V V — * — V V — * — — —

ёхуд

— V V — * V — V — * V — V — * — — —

ва бошқалар...

II. Бу вазн «ист»сиздир. Ҳар мисраъида V V — — тўплами тўрт дафъа такрор этилиб, энг сўнгги тўпламнинг ҳижо-си тушиб қолади.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V V — — V V —.

Бунинг биринчи кўш ҳижоси бўлган VV формасини баъзи мисраъларда —V формасига айлантириш ҳам мумкин.

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,

V V — — V V — — V V — — V V —

Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин.

V V — — V V — — V V — — V V —

Турфа ҳолинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,

V V — — V V — — V V — — V V —

Мови кўнглак уза гулранг қабосинму дейин.

V V — — V V — — V V — — V V —

(Навоий)⁷⁰

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-махбун-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «фаилотун» ва бир дафъа «фаилун» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазннинг ҳар мисраъида V – V – V V – – тўплами икки дафъа қайтариледи, иккинчи дафъасида энг сўнгги бир ҳижо тушиб қолади. «Ист» йўқдир.

Бир мисраъ: V – V – V V – – V – V – V V –.

Бунинг сўнгги уч ҳижоси бўлган VV– формасини баъзи мисраъларда – – формасига (икки узун ҳижога) айлан-тириш мумкун:

Бировки қўнди кеча ўзга ерга ёри анинг,
V – V – V V – – V – V – V V –

Кўзидин уйқу очарда не ихтиёри анинг,
V – V – V V – – V – V – V V –

Кишики дилбари ағёр бирла тутти қарор,
V – V – V V – – V – V – V V –

Ажаб эмасдир агар қолмаса қарори анинг...
V – V – V V – – V – V – V V –

Вафога чунки жафо дур эваз хўш ул фориф
V – V – V V – – V – V – – – *

Ки, ишқ кишварида тушмағай гузори анинг...
V – V – V V – – V – V – – –

Ҳаёт гулшанидан қайда бир тилар кўнглум
V – V – V V – – V – V – V V –

Ки, ғам хазониға бўлмиш бадал баҳори анинг.
V – V – V V – – V – V – V V –

(Навоӣу)⁷¹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мужтасс-мусамман-махбун-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини «мафоилун файлотун мафойилун файлун» билан ўлчайдилар.

IV. Бу вазннинг ҳар мисраъида – V – – тўплами тўрт дафъа такрор этилади. Бироқ, тўртинчи тўпламнинг сўнгги ҳижоси тушиб қолади.

Бир мисра: – V – – – V – – – V – – – V –.

Сурмадин кўзлар қаро қўллар хинодин лоларанг,
– V – – – V – – – V – – – V –

Ҳозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг,
– V – – – V – – – V – – – V –

Заъфарони кўйлак узра арғувони кам зухур,
– V – – – V – – – V – – – V –

Рўймол оғушидин пешонанинг аҳволи танг.
– V – – – V – – – V – – – V –

* Юқорида ёзганимиз каби V V – ўрнида – – қўйилган.

Барча нозик панжалар олтин йузукдин зебнок,
 – V – – – V – – – V – – – V –
Қўл биларзукдин музаййан нуқрадин оғизда чанг.
 – V – – – V – – – V – – – V –
Жавҳар осған ҳалқалар сиймин баногўшида банд,
 – V – – – V – – – V – – – V –
Кўринур зулфи тунда субҳи содиқдек аранг.
 – V – – – V – – – V – – – V –

(Фурқат)⁷²

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини уч «фоилотун» ва бир «фоилун» билан ўлчайдилар.

Ўнолтиликлар туркуми

Бу туркумда ўн вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлumi V V – V – V – – тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: V V – V – V – – * V V – V – V – –.

Кеча дилбаримни кўрдим, ўтурар чаман ичинда,
 V V – V – V – – * V V – V – V – –
Куладур баҳор гўё гулу ёсуман ичинда.
 V V – V – V – – * V V – V – V – –

Неча қилмасин фиғонлар туну кун шикаста булбул
 V V – V – V – – * V V – V – V – –
Ки, кўрар гулини ҳардам неча юз тикан ичинда.
 V V – V – V – – * V V – V – V – –

Қаро сочларни юзга таратиб табассум этди,
 V V – V – V – – * V V – V – V – –
Дедиларки, тонг отибдур негадир туман ичинда.
 V V – V – V – – V V – V – V – –

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-машкул» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фаилотун» билан ўлчайдилар.

II. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлumi тўрт дафъа қайтарилган V – тўпламидан иборат бўлади. Демак, V – қўш ҳижоси айрим бир тўплам сифатида бутун мисраъда 8 дафъа такрор этилади.

Бир мисраъ: V – V – V – V – * V – V – V – V –.

Бу ўйноқ чиройлик вазн учун мисол тополмадим. Н. Раҳимийнинг «Баҳор севинчлари» деган бир шеъри бор, асосан, шу вазнда. Лекин Раҳимий бу вазннинг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, «саккизлик» ёзган. Бу вазннинг оҳангини кўрсата олмоқ учун мен Раҳимийнинг шу «саккизлик» шеърини оламан. Раҳимий шеърининг бир мисраъи бу вазннинг ярим мисраъи миқдоридадир.

Нечун қадаҳ кўтармайин,

V – V – V – V –

Насим эсар тегармайин.

V – V – V – V –

Очилди лолazorлар

V – V – V – V –

Букун ватан чироқдай,

V – V – V – V –

Кулар қучоғи боғдай,

V – V – V – V –

Шарафлар, ифтихорлар,

V – V – V – V –

Сурурлар, гурурлар

V – V – V – V –

Фурурлар, сурурлар

V – V – V – V –

Шафқатли навбаҳорлар.

V – V – V – V –

Букун зафар саҳифаси,

V – V – V – V –

Тароналар саҳифаси,

V – V – V – V –

Дуторни сайратарлар.

V – V – V – V –

Фикримча, бу вазннинг ўнoltiлигига нисбатан саккизлиги енгилроқ ва чиройлироқдир.

Бу вазннинг ўнoltiлигининг арузда исми «Ҳазаж-мусамман-мақбуз» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «мафойилу» билан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 8+8 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумда уч дафъа (–V) ва бир дафъа (V–) тўплами тизилади: – V – V – V V –

Бир мисраъ: – V – V – V V – * – V – V – V V –.

Лабларингда жилмайишинг шаккар ичра жон дедилар,

*– V – V – V V – * – V – V – V V –*

Маст кўзларинг қарошин кўрдилар, амон дедилар.

*– V – V – V V – * – V – V – V V –*

Ойни оразинг ёнида билдиларки қул кабидир,

*– V – V – V V – * – V – V – V V –*

Лола фироқинг аро бағрин этди қон дедилар.

*– V – V – V V – * – V – V – V V –*

Музыка ва оҳанг нуқтаи назаридан бу вазннинг ўнтўрт-

ликлардан бўлган — V — V — — — — V — V — — — дан айирмаси жуда оздир. Бунинг араб-эрон арузида исми «Муқтазаб-мусамман-матви» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «фоилоту муфтайлун» билан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳар мисраъ V V — — тўпламининг тўрт дафъа «ист»сиз такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V V — — V V — —.

Неча кундирки хабар топмаишам сиймбаримдан,

V V — — V V — — V V — — V V — —

На асардур хабаримдан, на хабардур асаримдан.

V V — — V V — — V V — — V V — —

Назарим олдида ойсиз кечадин тийрароқ ўлди,

V V — — V V — — V V — — V V — —

Ҳажр кундузлари то борди қуёшим назаримдан.

V V — — V V — — V V — — V V — —

Келурам оҳ ила расволиғ ўтин ҳар сори сочиб,

V V — — V V — — V V — — V V — —

Офият аҳли саломат қурунғиз раҳгузаримдан.

V V — — V V — — V V — — V V — —

(Навоий)⁷⁴

Бунинг ҳар мисраъини бир «ист» воситаси билан V V — — V V — — V V — — V V — — формасида ёзиш оҳанглироқ бўлади:

На асардур хабаримдан, на хабардур асаримдан.

V V — — V V — — V V — — V V — —

Ярим мисраъни бир мисраъ эътибор қилиб, саккизлик тарзида ёзиш ҳам мумкин. Араб-эрон арузида бунинг исми «Рамал-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Фоилотун» билан ўлчайдилар.

V. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлумда — — V — тўплами икки дафъа такрор этилади. Демак, ҳар мисраъ бир «ист» билан бўлунган тўрт — — V — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — — V — — — V — * — — V — — — V —.

Ақлимни олди бир боқиб эй дилбари раъно кўзунг,

— — V — — — V — — — V — — — V —

Солди бошимга ҳар замон юз минг туман савдо кўзунг,

— — V — — — V — — — V — — — V —

Илкинга олиб созни чексанг наво ҳар ён боқиб,
-- V --- V --- V --- V --
Ушишоқ аро ўт солғуси гоҳо юзунг, гоҳо кўзунг.
-- V --- V --- V --- V --

(Комил Хоразмий)⁷⁵

Жононга бордим бир кеча бир-бир босиб астагина,
-- V --- V --- V --- V --
Жонон ётур ноз уйқуда, солдим қўлим астагина.
-- V --- V --- V --- V --

(Халқ ашулаларидан)

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-солим» бўлуб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «мустафъилун» билан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига ажралади. Ҳар бўлум – V V – V – V – тўпламидан иборат.

Бир мисраъ: – V V – V – V – * – V V – V – V –.

Зухра жабин санамлари чунки қўлига соз олур,
– V V – V – V – V V – V – V –
Нағмаси жонни зор этиб, тил ҳарокатидан қолур.
– V V – V – V – V V – V – V –
Гоҳ «Баёти наср»⁷⁶ ўқуб, гоҳ «Ифори»син чолур,
– V V – V – V – V V – V – V –
Базм эли сабрини олиб, рақсга жонларин солур,
– V V – V – V – V V – V – V –
Мутриб⁷⁷ хуш навосининг шавқфизо⁷⁸ таронаси.
– V V – V – V – V V – V – V –

(Комил)⁷⁹

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-махбун-матви» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «муфтаилун мафоилун» билан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнда ҳам мисраъ бир «ист» воситаси билан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми икки дафъа – V V – тўпламидан ташкил топади.

Бир мисраъ: – V V – – V V – – V V – – V V –.

Сен бу саҳар сув бўйида соч тараб ўтурган эдинг,
– V V – – V V – – V V – – V V –
Бир қарашинг бирла менинг бағрима ўт урган эдинг.
– V V – – V V – – V V – – V V –

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-мат-ви» бўлиб, тўрт дафъа «муфтаилун» билан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазннинг ҳар мисраъи V — — — тўпламининг «ист»сиз тўрт дафъа қайтарилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V — — — V — — — V — — — V — — — .

Эсар еллар, гувиллар қонли тўфондан заҳар ханда,
V — — — V — — — V — — — V — — —

Булутлар қоп-қора чоршаф каби ёзган қанотини.
V — — — V — — — V — — — V — — —

Табиат чехрасини қоплаган минг йилли қор парда,
V — — — V — — — V — — — V — — —

Ўлим тош қалбли бир аждар каби очган қулочини.
V — — — V — — — V — — — V — — —

(Фафур Фулом)⁸⁰

Қуёш, тингла! Наво, юксал! Наво янгра, кўнгил яйра!
V — — — V — — — V — — — V — — —

Букун бизнинг тилаклар гуллаган, ҳой бўстон лола.
V — — — V — — — V — — — V — — —

(Н. Раҳимий)⁸¹

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «мафойилун» билан ўлчайдилар.

Ёш шоирлардан Усмон Носир бу вазннинг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, саккизлик шеър ёзган.

Юрак, сенсан менинг созим,
V — — — V — — —

Тилимни найга жўр этдинг⁸².
V — — — V — — —

Бунинг арузида исми «Ҳазаж-маштур» бўлиб, ҳар мисраъида икки «мафойилун» билан ўлчайдилар.

Вазннинг асл(и)даги узун қиёсиға қарағанда шундай қисқартиргани тузукрак бўлади, деб ўйлайман.

IX. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V — — тўплами тўрт дафъа «ист»сиз такрор этилади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — — — V — — .

Нозаниним, кел бугунлар майл саҳро айлагил сан,
— V — — — V — — — V — — — V — — —

Лолани шарманда қилғил, гулни шайдо айлагил сан.
— V — — — V — — — V — — — V — — —

Чик, хиром эт, ноз бирла кўп чаманлар узра ҳар ён,
 - V - - - - V - - - - V - - - - V - - -
 Ёсуманлар устида ҳам бир нафас жо айлагил сан.
 - V - - - - V - - - - V - - - - V - - -

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «фоилотун» билан ўлчайдилар.

Х. Бу вазнда ҳар мисраъ V - V - V V - - тўпламининг «ист»сиз икки дафъа такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V - V - V V - - V - V - V V - - .

Дединки ҳажр аро бер ишқ сўзу тобиға таскин,
 V - V - V V - - V - V - V V - -

Киши тамуғда қачон кўнглининг ўтини совутмиш.
 V - V - V V - - V - V - V V - -

Кўнгулга ҳар неча жабру қарору панд берур мен,
 V - V - V V - - V - V - V V - -

Бирини войки бошқармайин, бирини унутмиш.
 V - V - V V - - V - V - V V - -

Умид наҳрини ашким билан не тоза қилай ким,
 V - V - V V - - V - V - V V - -

Самуми ҳажр ани кул айламиш, демаки: қурутмиш.
 V - V - V V - - V - V - V V - -

(Навойи) ⁸³

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мужтасс-мусамман-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мафоилотун» билан ўлчайдилар.

Ўнсаккизлик

Бунда биргина вазн бор. Уч «ист» воситаси билан 4+5+4+5 тарзида бўлунади:

биринчи бўлум	V V - V -;
иккинчи бўлум	- - V -;
учинчи бўлум	V V - V -;
тўртинчи бўлум	- - V -.

Бир мисраъ: V V - V - * - - V - * V V - V - * - - V - .

Чаман ичра бир булбул саҳар ёниб ўртаниб сайрар эди,
 V V - V - - - - V - V V - V - - - - V -

Гулу ёсуман кун нурига ўзаниб кулиб яйрар эди.
 V V - V - - - - V - V V - V - - - - V -

Бу вазн бундан сўнгра келатурган йигирмаликнинг озгина ўзгаришдан бошқа нарса эмас ва бу ўзгариш музикага фойда эмас, зарар берган; эрон шоирлари бу вазнда йўқ даражада оз ёзганлар.

Фикримча, бунинг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, тўққузликқа айлантирилса ва шу тўққузлик ҳам V V – V – – – V – формасида эмас, – – V – V V – V – формасида ёзилса, яхшироқ чиқади. Араб-эрон арузида бунинг исми «Комил-мусамман-музмар» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «мутафоилун мустафъилун» билан ўлчайдилар.

Йигирмалик

Бунда биргина вазн бор.

Бунда ҳар мисраъ икки «ист» воситаси билан 10+10 тарзида тўртга бўлунади. Ҳар бўлуми икки дафъа V V – V – тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: V V – V – V V – V – V V – V – V V – V –.

*Менга ноз қилди тағофулинг дилужон дуьога югурдилар,
V V – V – V V – V – V V – V – V V – V –*

*Кўз учи билан қарадинг кулиб талабига етди гадоларинг.
V V – V – V V – V – V V – V – V V – V –*

(Фазлий)⁸⁴

Бунинг араб-эрон арузида исми «Комил-мусамман-солим» бўлуб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «мутафоилун» билан ўлчайдилар.

КИТОБДАГИ АРУЗ ВАЗНЛАРИ

(Китобдаги тартиб билан)

Ҳажаз-мураббаъ-ахраб-мақсур

Дафъа, 1. Мафъулу Мафоил

– – V V – –

Мутадорик-мусамман-мақтуъ

«–» 2. Фоилун фааъл

– V – V – – V – V –

Мураббаъ-матви-мавкуф-мақтуъ

«–» 1. Муфтаъилун мафъулун фаъ

– V V – – – – –

Мутақориб-атрам-мақсур

«→» 1. Фааъ фаулун фааъ фаул
- V V - - - V V

Мутақориб-мусаддас-солим

«→» 3. Фаулун
V - - V - - V - -

Ҳазаж-мусаддас-аҳраб-макфүф-мақсур

«→» 1. Мафъулу мафоилун фаулун
- - V V - V - V - -

Мутақориб-мусамман-аслам

«→» 2. Фаълун фаълун
- - V - - - - V - -

Мутақориб-мусамман-мақбуз-аслам

«→» 2. Фоилун фааъл .
- V - V - - V - V -

Вофир-мураббаъ-солим

«→» 2. Муфаалатун
V - V V - V - V V -

Мутақориб-мусамман-асрам

«→» 2. Фаъа фаулун
- V V - - - V V -

Ҳазаж-мусаддас-аҳраб-макфүф

«→» 1. Мафулу мафоилу фаулун
- V V - - - V V - -

Рамали-мусаддас-маҳзуф

«→» 1. Фоилотун фоилотун фоилун
- V - - - - V - - - - V -

Рамал-мусаддас-маҳбун-маҳзуф

«→» 1. Фаилатун фаилотун файлун
V V - - - V V - - - V V -

Хафиф-маҳбун-мақтуъ

«→» 1. Фаилотун мафоилун файлун
V V - - - V - V - V V -

Хафиф-машаъас

«→» 1. Фоилотун мафоилун мафъувлун
- V - - - V - V - - - -

Сариъ-мусаддас-матвиъ-мавқуф

«—» 1. Муфтаилун муфтаилун фоилун
— V V — — V V — — V —

Мутақориб-мусамман-махзуф

«—» 1. Фаулун фаулун фаулун фаул
V — — V — — V — — V —

Ҳазаж-мусаддас-мақсур

«—» 1. Мафойилун мафойилун фаулун
V — — — V — — — V — —

Музориъ-мусаддас-макфуф-махзуф

«—» 1. Мафоилу фоилоту фаулун
V — — V — V — V V — —

Мунсариҳ-мусаддас-аҳраб-макфуф

«—» 1. Мафзулу фоилоту мафойилун
— — V — V — V V — — —

Мутадорик-мусамман-махбун

«—» 3. Фоилун
— V — V —

Қариб-мусаддас-аҳраб-макфуф

«—» 1. Мафзулу мафоилу фоилотун
— — V V — — V — V — —

Мутадорик-мусамман-солим

«—» 1. Фоилун
— V — — V — — V — — V —

Ражаз-мусаддас-махбун

«—» 3. Мафоилун
V — V — V — V — V — V —

Ражаз-мусаддас-солим

«—» 3. Мустафилун
— — V — — — V — — — V —

Рамал-мусаддас-солим

«—» 3. Фоилотун
— V — — — V — — — V —

Ҳазаж-мусаддас-солим

«→» 3. Мафойилун
V - - - V - - - V - - -

Ражаз-мусаддас-матви

«→» 3. Муфтаилун
- V V - - V V - - V V -

Ҳажаз-мусамман-аштар

«→» 2. Фоилун мафойилун
- V - V - - - - V - V - - -

Ҳазаж-мусамман-ахраб

«→» 2. Мафъувлу мафойилун
- - V V - - - - - V - V - - -

Музореъ-мусамман-ахраб

«→» 2. Мафъувлу фоилотун
- - V - V - - - - V - V - - -

Мунсарих-мусамман-матвиъ-мавқуф

«→» 2. Муфтаилун фоилун
- V V - - V - - V V - - V - -

Ҳазаж-мусамман-макфуф

«→» 2. Мафойилу мафоил
V - - V V - - V - - V V - -

Мушокил-мусамман-макфуф

«→» 2. Фоилоту мафоил
- V - V V - - - V - V V - -

Басит-солим

«→» 2. Мустафъилун фоилун
- - V - - V - - - V - - V - -

Мадид-солим

«→» 2. Мустафъилун файлун
- - V - V V - - - V - V V - -

Ҳазаж-мусамман-макфуф-маҳзуф

«→» 1. Мафъулу мафойилу мафойилу фаувлун
- - V V - - V V - - V V - -

Мутақориб-мусамман-солим

«←» 4. Фаулун

V - - V - - V - - V - -

Мунсариҳ-мусаддас-матвиъ

«←» 1. Муфтаилун фоилоту муфтаилун

- V V - - V - V - V V -

Жадид-махбун

«←» 1. Фаилотун фаилотун мафоилун

V V - - V V - - V - V -

Хафиф-махбун

«←» 1. Фаилотун мафоилун фаилотун

V V - - V - V - V V - -

Қариб-макфуф

«←» 1. Мафойилу мафойилу фоилотун

V - - V V - - V - V - -

РУБОЪИ ВАЗНЛАРИ

Дафъа. 1. Муфтаилун фаилату муфтаилун фаъ

- V V - - V - V - V V - -

Ҳазаж

Тавил-мусамман-солим

Фаулун мафойилун

V - - V - - - V - - - V - - -

Рамал-мусамман-маҳзуф

Фоилатун фоилатун фоилатун

- V - - - V - - - V - - - V -

Тавил-мусамман-мақбуз

Фаулун мафоилун фаулун мафоилун

V - - V - V - V - - V - V -

Музореъ-мусамман-макфуф

Мафъулу фоилат мафойилу фоилун

- - V - V - V - - V - V -

Музореъ-мусамман-ахраб

«←» 2. Мафъулу фоилатун

- - V - V - - - - V - V - -

Ражаз-мусамман-матви-мақтуъ-махбун

«—» 1. Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафулун
— V V — V — V — — V V — — — —

Рамал-мусамман-махбун-мақсур

«—» 1. Фоилатун фоилатун фоилатун файлун
V V — — V V — — V V — — V V —

Махбун-мусамман

«—» 1. Мафоилун фоилатун мафоилун файлун
V — V — V V — — V — V — — V V —

Рамал-мусамман-машкул

«—» 2. Фаилату фоилотун
V V — V — V — — V V — V — V — —

Ҳазаж-мусамман-мақбуз

«—» 2. Мафоилун
V — V — V — V — V — V — V — V —

Муқтазаб-мусамман-матви

«—» 2. Фоилоту муфтаилун
— V — V — V V — — V — V — V V —

Рамал-махбун

«—» 4. Фаилотун
V V — — V V — — V V — — V V — —

Ражаз-мусамман-солим

«—» 4. Мустафьилун
— — V — — — V — — — V — — — V —

Ҳазаж-мусамман-солим

«—» 2. Мафойилун
— V — — — V — — — V — — — V — —

Мужтасс-мусамман-махбун

«—» 2. Мафоилун файлотун
V — V — V V — — V — V — V V —

Комил-мусамман-музмар

«—» 2. Мутафоилун мустафьилун
V V — V — — — V — V V — V — — — V —

Комил-мусамман-солим

«—» 4. Мутафоилун
V V — V — V V — V — V V — V — V V — V —